

К. Лоський.

НАРИС
РИМСЬКОЇ
ІСТОРІЇ.

Гельсінґфорс 1919 . Гельсінґфорська Центральна Друкарня.

К. ЛОСЬКИЙ.

НАРИС
РИМСЬКОЇ ІСТОРІЇ.

Гельсінґфорс 1919.

Гельсінґфорська Центральна Друкарня.

Цю книгу я присвячую щирій Українці — коханій дружині моїй Івзі, що найбільш допомагала мені в закінченні моєї праці.

АВТОР.

ВСТУП.

Історія античного Рима є щось таке, з чим не можна порівняти жадної іншої історії. Вона дає повний, цілком закінчений цикл розвитку окремої галузі людського роду, цикл, в якому ми бачимо майже початок, зріст, верховину, зниження і кінець-, і все це, крім самого початку, є (в загальних рисах) цілком історичне і викликає де які сумніви лишень що до подробиць. Вона дає цікавий приклад надзвичайного розвитку чисто державного життя, де людина, як особистість, була нулем, де вона існувала лишень, як складова частина держави, через державу і за для держави, і не тому, щоби державна влада цього вимагала, а тому, що сама людина інакше себе не розуміла, як тільки приналежністю держави, пишалась не собою, а своєю державою. Історія Рима залишила світові надзвичайно вигідний устрій приватного життя, де кожний крок був цілком ясний, де не могло навіть бути несподіванок, бо на кожне з'явище була відповідна правова норма (припис), і головне, норма не накинута збоку, а вироблена вимогами самого життя. Історія Рима виробила військову науку в найкращому вигляді, якого можна було досягти без помочи вибухового зняряддя (пороху і т. и.), науку, яка дала можливість малому народові,* що населяв зпочатку округу, не більшу од нашої волости, завоювати майже весь відомий в ті часи світ.

В історії Рима немає поезії, немає нічого занадто яскравого, а тому той, хто шукає в історії романа, певно не зацікавиться нею. Але в ній є надзвичайна послідовність, систематичність, з неї більше, ніж з якої небудь іншої, видно, що історичним життям народів керують якісь непереможні за-

кони, а через те той, хто шукає в історії не тільки розваги, знаходить в історії Рима багато цікавого, і часто захоплюється нею більше, ніж якою іншою, здибає в ній своєрідну красу, не красу поетичного твору, а, сказати-б, красу систематичної думки, красу закономірности розвою.

В цій книзі я старався дати читачеві поняття власне цієї краси. Чи це мені вдалося, судити, розуміється, не мені. Книга має на меті ознайомлення широких кол українського громадянства з найголовнішими фактами римської історії і більш менш засноване на останніх висновках науки — освітлення цих фактів. Головною підставою для неї що до часів республіки послужила нестерельна праця Моммзена «*Römische Geschichte*»; однак там, де великий історик занадто суб'єктивно дивиться на історичні з'явища, або надає за велику вагу окремим особам, я вважав себе з'обов'язаним відступати від його опису і користувався іншими працями, як от Нітцша, Нібура, Ніссена, Нізе, Швєглера, Герцберга, Іне, ґґера, Дюрюї, Феррєро, Ґєрьє, Нетупіля, і т. и. Більшість з тих праць, а також твори Фюстель де Кулянжа, Ґіро, Буассьє, Гека, Шілдера, Фрідлендера і ин., послужили мені для опису історії імперії. Разом з тим я наново передивився, по можливості, і найголовніші з джерел римської історії.

Вважаючи на мету книги, я цілком уникав порівнювання поглядів різних авторів, а також полеміки, навіть тоді, коли мій власний погляд на де які події трохи розходиться з загальноприйнятим (закони Ліцінія, реформи Ґракхів, змова Катіліни, перехід республіки в імперію, значіння християнства, і т. и.).

Щоби не збільшувати розміру книги, я обмежився лишень коротеньким списком найголовніших і то загальних праць по римській історії, не згадуючи ні про монографії, ні про книги археологічні і так звані «*Alterthümer*» (Давности), а також не умістив жадних уваг і приміток.

К. Лоський.

І. ГЕОГРАФІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІТАЛІЇ.

Колискою римської історії був півострів Апеннінський, або Італія. З півночі цей півострів прилягає до суходолу і відділяється від інших частин Європи високими горами — Альпами, з усіх інших боків він межує з морями — Адриатичним — зі сходу, Середземним — з півдня і Тирренським з заходу.

Стародавню Італію ділять на три частини: Північну, яка уявляє собою велику, дуже врожайну рівнину, і простягається від Альпів до річки Рубікона, — Середню, де знаходиться місто Рим, і Південну, або Велику Грецію.

Через цілу Середню і Південну Італію тягнуться гори Апеннінські — з півночі на південь, які ділять півострів на дві неоднакових частини: меншу — східню, дуже гористу, і більшу — західню, на якій є багато дуже врожайних долин.

З рік Італії мають найбільше значіння — в Північній Італії — Пад, який нині зветься По, в Середній — Тібер, коло якого було засноване місто Рим.

Первісне населення стародавньої Італії належало до двох племен: Італійського, яке має Арійське походження, і Етруського, походження якого невідоме. За давніх часів до них прилучилося ще плем'я Грецьке, споріднене з Італійським, яке заснувало багато колоній в Південній Італії, через що Південна Італія й отримала назву Великої Греції, а коло IV віку до Північної Італії з поза Альпів з'явилося плем'я Галльське, або Кельтське, яке випхнуло з Північної Італії до Середньої плем'я Етруське.

Коло IV віку перед Р. Хр. населення Італії мало ось-який вигляд: Північну Італію займали Галлі, Середню — Етруськи і Італіки, Південну — Італіки і Греки. Італіки ділились на кілька народів: в Середній Італії жили на заході — Лятини, Волзььки, Еквії і Самніти, частина яких, що мешкала на рівнині коло моря, звалась Кампанцями, на сході — Умбри, Сабіни і теж Самніти; в Південній Італії жили Люкани і Брутії.

З островів, які знаходяться коло Італії, найбільші — Сіцилія, Корсіка і Сардинія.

З них в стародавній історії найбільше значіння мала Сіцилія. Середину цього острова населяли Сікулі і Сікани, народи італійського походження, береги ж — Греки і Картагенці, які з'явились з північного берегу Африки з землі Картагенської; ця земля була заселена виселенцями з Азії, так званими Фінікійцями, народами походження Семітичного, спорідненого з Іудеями.

II. ЧАСИ ЦАРІВ.

Легенди про Царів. Про первістні часи римської історії з чисто фактичного боку ми маємо лишень легенди.

Легенди ці оповідають, що в Лятинському місті Альба-Льонга був колись царь Нумітор, якого скинув з царювання молодший брат Амулій. Боючись, що нащадки Нумітора коли-небудь в будучині помстяться йому, Амулій зробив дочку-єдиначку Нумітора — весталкою, себ-то служницею богині Вести, які не мали права віддаватись заміж. Але це не допомогло Амулієві: у дочки Нумітора від бога Марса родились близнята — Ромуль і Рем. З приказу Амулія близнят було вкинуто в ріку Тібер, яка викинула їх на беріг, а там їх здобала і почала годувати своїм молоком вовчиця.

Потім взяв близнят до себе царський чабан; вони вирісли, зробились чабанами і, дізнавшись про своє походження, скинули з царювання Амулія, передали трон Альба-Льонги своєму дідові Нуміторові, а самі з купкою чабанів перейшли

на те місце, де ріка Тібер викинула їх колись на беріг, і заснували нове місто. Буцім то це було в 753 році перед Різд. Хр., з якого року Римляни й вели рахунок своєї історії (ab urbe condita — від заложення міста). Перед заснованням міста межі братами виникла сварка про те, чиїм імям це місто назвати. Вказівки з боку богів були на користь старшого з братів Ромуля, чому місто й одержало по латинському назву Roma (Рома). Рем почав глузувати з брата і за те Ромуль вбив його, а сам почав царювати в новому місті. Він закликав до себе за для побільшення людности вселяких втікачів, злодіїв і т. и., яким давав захисток і оборону. Щоби дістати жінок для своїх підданих, Ромуль запросив до себе на празник мешканців сусідніх міст, що були заселені народом Сабінським, за час празника відняв від них дівчат і жінок, а решту гостей вигнав оружною силою до дому. З цього приводу почалась війна з Сабінами, якими керував їх царь Тіт Тація. Коли в бійці перемога виявилась на боці Сабінів, їх забране Римлянами жіноцтво, що вже призвичаїлось до нових чоловіків, кинулося помежи обох військ і почало прохати їх помиритися. Вороги послухали жінок і склали мирову умову, згідно якої Римляни і Сабіни з'єднались між собою в один спільний народ під орудою двох царів — Ромуля і Тіта Тація. З того часу народ цей почав носити подвійне імя — *populus Romanus Quiritium* — римський народ квіритів (від сабінського слова, яке має значіння — «той, що носить спис»).

Тіта Тація потім було вбито, а Ромуля, як сина бога, взято живим на небо.

Після них царювало ще шість царів: Нума Помпіль, Туль Гостіль, Анк Марцій, Люцій Тарквіній Старший, Сервій Туллій і Люцій Тарквіній Гордовитий. Нума Помпіль був людиною надзвичайно справедлива і побожна, чому його і було вибрано на царя. Він походив з народу Сабінського, царював цілих сорок три роки, не починав ні з ким війни, а дбав головним чином про встановлення кращого порядку богослуження.

Царювання третього царя Туллія Гостілія було присвячене виключно війні. Він завоював, а потім і зруйнував цілком Альбу-Льонгу, що вела перед усім містам, заселеним народом Лятинським, а потім і інші Лятинські міста, що складали з себе так званий Ляціум. Альба-Льонґа була нібито завойована не боем межі військами, а бійкою межі трьома братами близнятами Гораціями з римського боку і трьома братами-близнятами Куріяціями з боку Альби-Льонґи; двох Гораціїв було вбито, але третій вбив усіх трьох поранених Куріяціїв по одинці і дав таким робом побіду Риму.

Четвертий цар Анк Марцій остаточно покорив міста лятинські і Рим зробився головою цілого Ляціума.

Царь Тарквіній Старший розширив владу Рима на землю Етрусків, які подарували йому, як ознаку свого підданства, царські клейноди: золотий вінець, скіптр (булаву з орлом), пурпурову з золотом одягу, курульне крісло (зроблене з кости слона) і дванадцять сокир, вложених в звязані купки різок, які дванадцять прислужників, так званих лікторів, носили попереду царя, як ознаку його права карати підданих на горло. При Тарквінієві Старшому в Римі розвинулось будівництво; між иншим він заклав на холмі Капітолійському величезний храм Юпітера Капітолійського.

Царь Сервій Туллій був перший реформатор соціально-політичного життя римської держави. Річ в тим, що вільне населення Рима складалось з старих горожан, нащадків перших насельців міста, які називались патріції, і пересельців з інших міст і їх нащадків, які називались плебс, або плебеї. Тільки перші мали право бути спадкоємцями і приймати участь в державних справах: вибирати царя, рішати справу війни, служити в військовій; тільки патріції могли приймати участь в громадському богослуженні, бути жерцями. Вони ділились по походженню на три частини, або триби (Рамни, Тіції і Люцери), які в свою чергу ділились кожна на десять курій, курії кожна на десять декурій, а декурії на окремі роди. На народні зібрання (комиції) патріції збирались і голосували по окремим куріям, через що такі зібрання і називались

коміціями куріятськими. Царь Сервій Туллій не знищив цих коміцій, але крім них запровадив ще для рішення справ військових і грошових нові коміції — центуріятські, в яких мали право приймати участь всі вільні мешканці міста Рима, які ділились не після походження, а після їх земельного майна, на шість клас: до першої належали ті, що мали майна на 100,000 асів, або хунтів міді, до другої — 75,000, третьої — 50,000, четвертої — 25,000, п'ятої — 11,000, шостої — менш од 11,000; кожна класа ділилась на центурії, або сотні, але не по кількості людей, а по кількості майна. Таким робом в першій класі було 80 центурій патріциїв і 18 центурій верхівців, себ-то багатих плебеїв, які мали можливість служити в військові на конях, в усіх інших класах — 95 центурій, при чім шоста класа складала всього одну центурію. Позаяк голоси на зібранні подавались по центуріям, ясно, що придбання плебеїв було не велике: патріціям треба було тільки порозумітись з верхівцями, себ-то багатими людьми, — і вони завжди могли мати перевагу на коміціях. Крім того постанови центуріятських коміцій могли мати силу лишень після затвердження їх коміціями куріятськими. Таким чином плебеї одержали в дійсности лишень нові обовязки — служити в військові, бо армія йшла в похід по центуріям, і дуже малі права. Але і це не сподобалось багатьом патріціям. Вони змовились з зятем царя Тарквінієм, забили Сервія Туллія на смерть і посадили на його місце Тарквінія.

Тарквіній, що вступив на трон за допомогою патріциїв, відносився однак не тільки до плебеїв, а й до патріциїв з великою погордою і зневагою, через що і дістав назву Гордовитий. Він вів дуже тяжкі війни, будував величезні і коштовні будинки, побільшував без згоди народа податки і т. и. На сам кінець, коли син Тарквінія знасилював одну чесну римську патріциянку Люкрецію, яка, не хочучи перенести сорому, вбила себе сама, народ під проводом Люція Юнія Брута підняв повстання і вигнав Тарквінія, після чого нового царя вже не було вибрано. Це було в 510 році перед Р. Хр.

Історія. Такі легенди. Історичне досліджування вияснило, що хронологічні дати, ймення царів, їх число і т. и., підлягають великому сумніву. Рим був заснований не в 753 році, а значно раніше. Релігія його складалась не окремим царем, а віками народнього життя. Влада Рима над сусідніми землями розширилась не боротьбою Гораціїв з Куріяціями, а великою і довгою боротьбою народів і племен межи собою, де брала гору то одна, то друга сторона. Також боротьба плебеїв з патріціями тягнулась довгі роки, поки плебеї добились де-яких прав. Усі народи на нижчих ступінях розвитку люблять звязувати легенди про історичні зміни свого життя з йменнями окремих осіб і, як тих осіб не має, вигадують їх. Але разом з тим в легендах взагалі, а з'особна в легендах народу римського, є велика правда внутрішня, яка дає історичному дослідувачеві величезний і суто справедливий матеріал за для правдивих і ясних висновків. Возьмемо хоч боротьбу Гораціїв з Куріяціями, або інакше боротьбу народу римського з іншими народами латинського походження: два Горації були вбиті і тільки третій забив по одинці усіх трьох Куріяціїв. Що це значить? Це значить, що боротьба для Римлян була далеко не завжди успішна; багато їх гинуло в цій боротьбі, часто терпіли вони поразки; число їх зменшилось, але, коли їх вороги перестали боротись з ними в спільці, вони побити їх кожного по одинці.

Що значить далш те, що Етруськи в ознаку підданства надіслали цареві Тарквінієві Старшому царські клейноди? Це значить, що народ Етруський, якого культура розвинулась далеко раніше од культури народу римського, мав на цей останній великий вплив. Єсть багато підстав до того, щоби думати, що колись Етруські князі панували по над Римом і клейноди царської влади залишились в Римі, яко спадок по них: але самоповага народу римського не дозволила йому в легенді передати це так, як було в дійсности. Він переробив факт по своєму, однак зерно правди історичної залишилось. Розкопки, зроблені в Етрурії, показують, що звідти Римляни навчились будівництву, звідти пішли до Рима ремесла і де які науки, звідти на сам кінець взяли Римляни і багато основ своєї релігії.

Ця книжка має мету дати нарис історії Рима, а не Етрурії, а через те обмежують лишень цією короткою голословною заявою про вплив Етрусків на Римлян і переходжу до опису внутрішнього життя Рима за так звані часи царів.

Господарство. Легенда про Ромуля давала-б, здається, підстави гадати, що Рим був країною скотарства. Але це не так, бо самі географічні умови Ляціума не сприяли розвитку скотарства: там не має великих степів, де вільно можна було б перегоняти великі череди й отари. Розуміється, мешканці Римської округи розводили й худобу, й овець, чому найкращий доказ є те, що гроши в них називались «ресупіа», себ то худоба, але це було заняттям побічним, головне ж заняття Римлян було хліборобство з самих первісних часів, як тільки вони оселились в Ляціумі. З хлібних рослин Римляни сіяли найбільш бульбу, горох, боби, ріпу, й інші овочі; розводили вони теж багато винограду. Єсть де-які підстави гадати, що землеволодіння в Римлян було колись громадське, але це мало місце в дуже далекі часи, бо так звана реформа Сервія Туллія, про яку вище було згадано, при розділі горожан на класи мала головним робом на увазі ту кількість землі, якою кожний володів на основах приватної власности.

Промисловість і торгівля. Промисловість не мала в Римі великого розвитку. Відомо, що там було тільки вісім ремісничих цехів: дудники, золотарі, мідники, теслі, шаповали, малярі, гончарі й шевці. Найбільш розвинене з тих ремесл було мідницьке, головним робом вироблення зброї (залізо в Ляціумі з'явилось дуже пізно). Але все ж в торгівлі з іншими народами Римляни й мідь вивозили найбільш в необробленому виді. Крім міді вони вивозили на продаж ще хліб, худобу й невольників. Торгівлю Римляни вели здебільшого з своїми сусідами Етруськами, через яких одержували як їх власні вироби (мідні, золоті і т. и.), так і вироби античної Греції і Сходу; згодом вони повели й морську торгівлю, але лишень з Греками, що мешкали на острові Сіцилії. Взагалі ж можна сказати, що торгівля Рима була не дуже велика і залежала не од Римлян, а од їх сусідів Етрусків і

Греків, Римляни ж були і залишалися найбільш народом хліборобським, селянським.

Тим селянським духом наскрізь пройшло усе життя стародавнього Риму: устрій родинний, устрій державний, право приватне й карне, релігія і навіть література.

Устрій родинний. Родина (сім'я) римська, себ-то батько, мати, сини й дочки незамужні, унуки й унучки — суть складові частини господарства так саме, як дім, двір, невільнички, худоба й домове начиння. Всі ці частини повинні бути в певній згоді, допомагаючи, а не перешкоджаючи одне одному, бо инакше селянське господарство прийде в занепад; тому треба, щоби розпорядчиком була одна людина. І цею людиною був в Римі батько — *pater familias*. Він мав право життя й смерті по над родиною — жінкою, дітьми, унуками, мав право продати власного сина у невільнички. Жінка в стародавньому Римі ніколи не могла одержати повних прав; вона завжди була підлегла комусь, була під чією-сь опікою: замужня жінка під опікою чоловіка, дочка — батька, незамужня сестра — брата, удова мати — сина, удова бездітня — найблизшого з родичів її чоловіка. Невільнички теж належали до родини; поводження з ними було суворе, як суворий був цілий склад життя, але не жорстоке, взагалі таке, яке буває в селян з худобою, або кіньми: не дозволяти їм жадного ледарства, але завжди дбати про те, щоби вони були нагодовані і не працювали вище сил, бо це повело б до занепаду їх, а тим самим до пошкодження господарству.

Устрій державний. Державний устрій стародавнього Риму був той-же сам устрій родинний в побільшеному виді: як батько єсть одновладний керownik родини, так царь — такий же одновладний керownik держави. Він звертається від ймення держави до богів, призначає жерців і жриць, робить умови з иншими державами, відає державними коштами, має право карати і милувати, робити з вільного громадянина за його злочини невільничка, керує військом; тільки він сам може звертатись прилюдно до народу. Влада царя кінчалась лишень з його смертю і переходила тоді тимчасово до зібрання старших з горожан, або Сенату. Але і тоді Сенат фактично не керував державою. Він лише

призначав окремого міжцаря (interrex), який правив, як царь, але не більше пяти днів і передавав свою владу другому, той третьому і так далі, поки хто з тих міжцарів не призначав вже постійного царя, на якого згоджувались як Сенат, так і куріятські коміції, себ-то народне зібрання старих римських горожан, або патріціїв, про яке ми вже говорили вище. Звичаєм було встановлено, що взагалі в справах царь радився з Сенатом, а в питаннях важливих, як об'ява війни, установа податків і т. и., скликав і куріятські коміції. Але ні сенат, ні коміції не мали права підіймати яких будь питань; вони збирались лишень тоді, коли царь їх скликав, і відповідали цареві на його запитання коротко «згода», або «незгода». Єсть багато підстав гадати, що з початку сенат складався з старших в кожному патріціанському роді; але згодом сенаторів почали призначати, всеж таки виключно з патріціїв, царі, коли роди занадто нобільшали. Сенаторів перше було 200, а потім 300 чоловіка.

Право приватне і карне. Право приватне стародавнього Риму мало характер чисто селянський: не заважаючи горожанину в розпорядженні його майном, воно однак дозволяло брати під опіку господаря, який руйнував своє господарство і позбавляв таким робом своїх нащадків можливости вести це господарство, як слід; воно не дозволяло батькові робити заповіт инакше, як за згодою громадянства; воно було надзвичайно суворе що до боргів, давало всі засоби кредиторів здерти борг з винника аж до права продати його, або взяти до себе в невільники, щоби він таким робом повернув шкоду, яку зробив за для господарства кредитора. Право карне було змішане з приватним: борг признавався за злочинство не менше, як крадіжка, або вбивство; це цілком зрозуміле, коли виходити з селянського погляду на людину, яко частину господарства. Смертна кара, як спосіб усунення з господарства того, хто йому заважає, існувала в Римі, але тортур (питок) для вільного громадянина не було й не могло бути, бо вони не можуть допомогти господарству, а лишень пошкодити йому, зробити людину нездатною до праці:

Релігія. Селянин є завжди практичний, на все дивиться з точки погляду користі для господарства, навіть на релігію. Така була й точка погляду стародавнього Рима до тих часів, коли Римляни не підпали ще під вплив релігії Греків. Боги Римлян мали цілком ясно окреслені обовязки щодо людських потреб. Головним в первістні часи богом був **Марс** — біг війни, бо лишень за поміччю війни Рим діставав нові землі для хліборобства. Потім перше місце заняв **Юпітер**, біг неба, бо від неба приходе дощ і спека, які відобравають величезну ролю за для зросту хліба і рослин.

Вельми поважався і сабинський біг **Квірін**, з яким потім в людській думці з'єднався нероздільно і заснователь Рима — **Ромуль** — біг спільного для всього народу дома — самого міста Рима. Найважніша для господарства річ в домі — піч, ватра, а тому великою повагою користувалась і богиня ватри — **Веста**; їй завжди прислутовувало шість дівчин — весталок, які не мали права віддаватись і повинні були підтримувати незгасний вогонь у громадській ватрі. Селянин-хлібороб самими обставинами своєї праці примушений, починаючи справу, передбачати кінець її — сіючи на ниві, думати про жнива; а тому немає нічого дивного, що Римляни створили собі цілком окремого бога, якого ми не здібаємо у жадного з інших народів, бога початку і кінця — **Януса**, що мав два лиця — спереду і сзаду; двері храму цього бога бували зачинені в часи покою і відчинялись лишень за час війни. До стародавніх богів Рима належать ще — біг торгівлі **Меркурій**, богиня полювання — **Діана**.

Боги, що носили в собі щось ідейне, як **Юнона** — богиня подружного кохання, **Мінерва** — богиня розумности, **Аполлон** — біг світла, і т.и. мають вже походження з Греції (де які з істориків признають і **Діану** — грецькою богинею). Крім богів загальних в кожному римському домі були і свої окремі боги: **пенати** — боги ватри, **ляри** — боги хати. Того, що в Греків називались **героями** — півбогами, в Римлян не було, бо фантазія в них, як в селян, не була розвинена. Але за те в них було багато дрібних богів з практичними завданнями, — як **сільвани** — боги ліса, **термін** — біг камінців, що кладуть по границях

грунтів, Сатурп — біг посіва, і т. и. Ріка Тібер теж була богом.

Щоби боги допомагали господарству, їм приносили жертви, але як селяне, взагалі ощадні, Римляни і тут не дозволяли собі великої роскоші.

Людських жертв за ті часи, про які ми маємо не тільки історичні відомости, але й навіть легенди, не приносилось; що колись вони були, про це можна гадати з того, наприклад, що до Тібера вкидали щорічно солом'яного балвана, який певно заміняв людину — полоненого ворога, якого вкидали туди раніше; але тверезий селянський розум римського народу ще за давніх давен підказав йому, що людина єсть майно дуже корисне для господарства, чому тратити марно таке майно єсть безглуздість.

Жертви домовим богам приносив батько родини, загально-народним — батько народу, себ-то царь. Але царь мав право передавати частину своїх обов'язків жерцям, яких сам він і призначав. Богів було багато, а через те багато було і жерців. Жерці мали різнманітні назви, з яких кожна відповідала чисто практичним обов'язкам, які виповняла дана кляса жерців; жерці були, мовляв, урядники на державно-релігійній службі. Так, крім весталок були фляміни, що підтримували жертівне багаття при кожному окремому богові, авгури, що дізнавались про бажання богів з льоту птахів, гаруспіки, які гадали по нутру жертв, люперки, що вряждали так званий празник «вовків», як кажуть, на спомин вовчиці, що вигодувала Ромуля, салиї, що танцювали в честь бога Марса войовничий танець, феціяли, які складали і зберігали умови з иншими державами, понтіфіки, які відали призначенням свят, провадили календарь, взагалі слідкували за тим, щоби не порушувалось релігійне право. Цікаво, що понтіфіки (це значить «будівничі мостів») одержали свою назву від того, що їх обов'язком перше було щорічно ламати і відбудовувати міст через Тібер. Вся релігія, всі релігійні установи — для послуг домові, господарству, державі.

Народня поезія. Яка ж могла розвинутись в такому народіві поезія? Розуміється, тільки така, яка була пот-

рібна для щоденного життя, себ-то пісні застольні, похоронні, релігійні. Головнішого, в чому виявляється фантазія народня, народнього епоса — не було в Римлян і не могло бути. Легенди про царів не можуть бути названі епосом: в них немає нічого героїчного, та й вони не співались; це була, сказати-б, народня історія, а не поезія, — з помилками в фактах, але в загальній картині цілком правдива. Народові-селянинові не потрібні байки, хоча б найкращі, йому потрібна, його задовольняє тільки життєва правда. Війни, що їх він веде, цікавлять його не з боку поетичної краси, а з боку тих придбань земельних, які вони йому приносять.

Військова справа. І тому, не маючи пісень про героїв війни, народ Римський однак з самого початку своєї історії звертав величезну увагу на військову справу.

З початку військо складалось лишень з перших насельців Рима, себ-то патріціїв. Який тоді був устрій війська, невідомо. Певні відомости ми маємо лишень починаючи з так званої «реформи Сервія Туллія», коли в військо були допущені й плебеї. Можна сказати мало не з певністю, що й причиною згаданої реформи була найбільше необхідність побільшити склад війська і дати йому певну організацію. Як вже вище згадано, людність, здатна до зброї, була поділена згідно нерухомого майна на шість кляс. Перша кляса давала верхівців (з багатих плебеїв) і тяжку піхоту (з патріціїв) гарно озброєну; друга, третя і четверта кляси давали лекшу піхоту, озброєну менш, так що вояки четвертої кляси мали лишень списи; пята кляса давала стрільців з праці, шоста — людей цілком незброєних, або велітів (*velites*), які виконували обовязки гонців, ремісників і т. и., рівно ж заміняли тих з озброєних, які падали в бої. Кляси, як ми вже казали вище, ділились на центурії (*сотні*); центурії були старші, з людей старших од 45 літ, і молодші; перші захищали місто Рим, другі йшли в похід по за межі міста.

III. ЧАСИ БОРотьБИ СТАНІВ І УПОКОРЕННЯ ІТАЛІЇ.

(Від 509 до 264 р. перед Р. Х.)

Зміна влади. Після скасування царської влади Рим зробився республікою. Замість царя їм почали керувати два вищих урядовця, які перше звались претори (привідці), потім консулі (радники), або юдіци (судді). Владу вони мали не меншу, як царь, але їх було вибірано лишень на один рік і, головна річ, їх було завжди двоє, так що як би один з них схотів зробити щось неприємне для народа, другий мав право перешкодити йому. Тільки в такі часи, коли доля отчизни була в небезпеці, влада передавалась одній особі, яка мала назву «д і к т а т о р»; такий диктатор мав певну, необмежену царську владу, але перебував на своїй посаді не більше як півроку.

Таким робом вища влада в римській республіці не послабшала, але можливість повороту тиранії була цілком усунута.

Тому немає нічого дивного, що влада Рима повільно, але твердо почала розширюватись по над іншими народами Італії, які не мали такого міцного ладу, який мав Рим. Правда, далеко не в кожній війні Римові щастило, багато разів терпів він поразки, але це не шкодило йому знову збирати сили і в кінці кінців добиватись доброго skutku, так що за двісті кілька років він зробився господарем цілої Італії.

Війни з Лятинами, Еквами, Вольськими, і Етруськими. В період республіки Рим вступив державою ще не дуже великою: до нього належало де кілька невеликих міст і сел Лятинських і Сабінських, решта ж Ляціума (коло 30 міст) складала з Римом так звану «Лятинську спілку», в якій Рим вів перед. Перша боротьба, що її провадив Рим, була боротьба з найближшими сусідами — Еквами, Вольськими і Етруськими, а також і з своїми співлиниками — Лятинами. Як каже переказ народній, після вигнання царя Тарквінія Гордовитого царь етруського міста Клузіума — П о р с е н а

напав на Рим, розбив римське військо і обложив місто Рим. Голод, який терпіли Римляни через облогу, примусив їх просити мира і відступити Порсені сім округ, що колись були їми одібрані од етруського міста Веїв. Після цього їм довелося вести війни з Веями і другим етруським містом Тарквініями, які ніби то хотіли знову посадити на трон вигнаного царя Тарквінія, що походив з останнього міста. В цій боротьбі був ніби то вбитий консуль Юній Брут, але Римляни перемогли ворогів. Далі довелося Римові провадити війну з своїми спільниками — Лятинами: 24 лятинських міста схотіли скинути з себе верховенство Рима і оголосили йому війну; становисько було таке тяжке, що довелося уперше вибрати диктатора на ймення Постумія, який коло озера Регілляма розбив війська лятинські і знову привів Лятинів до спілки з Римом. В 486 р. перед Р. Х. довелося Римові увійти в союз ще з одним сусіднім народом «Гернікаши», бо на них і на Лятинів з усіх боків напалали сусіди — Екви, Вольські і Етруські. Екви заволоділи містом Тускулумом, Вольські — містами Велітри і Антій, і навіть підходили до самого Рима. Згодом перевага перейшла на бік Римлян: побіденні війни з Вольськими вони провадили в роках 485, 446, 406, з Еквами в роках 484, 432, 394—392. Війни з Еквами були дуже тяжкі, так що мало не для кожної війни доводилось вибирати диктатора.

Одні з них, Цінцінат, є відомий тим, що він визволив римське військо од Еквів, які оточили це військо з усіх боків і мало не забрали його ціле в полон. З етруських міст найсильнішим ворогом Рима були Веї: в 477 р. Веїці розбили римське військо коло Кремери, де загинуло 306 чоловіка з патріціанської родини Фабіїв; але друга війна з Веями, яка тяглася 11 років, скінчилась рішучою перемогою Римлян під орудою консуля Фурія Камілля (395 р.), який взяв Веї і знищив до щенту ціле місто.

Напад Галлів. Поки Римляни нападали на Етрусків з полудня, тих-же Етрусків з півночі почали тіснити Галлі — плімя Кельтське, яке з'явилось в північній Італії а-за Альпійських гір. (Кельти — давніші насельці середньої і західно-

південної Європи). Це було плімя дике, яке не знало ще хліборобства, займалось скотарством, мандруючи з місця на місце, і як усі мандрівні народи, було надзвичайно відважне і войовниче.

В 390 році Галлі обложили етруське місто Клузіум, яке звернулось до Римлян за поміччю. Римляни послали для вияснення справи своїх послів, але останні замість пересправи з Галлями прийняли участь в бої з ними на боці Клузіума. Це обурило старшенно Галльського привідцю Бренна і він пішов війною на Рим. Римляни спіткали Галлів за три милі од міста Рима коло річки Аллії і були розбиті цілком, так що не могли вже навіть обороняти міста; частина населення втекла, а ті, що могли ще битись, зачинились в римській фортеці на Капітолійському холмі. Галлі обложили фортецю, але ваяти її не змогли, бо не були при зви чаєні до облог укріплених місць.

Як каже переказ, однієї ночі вони вже лізли на холм, але посвячені богині Юноні гуся вчинили галас, який розбудив одного з оборонців Малия — і цей скинув з стіни в провалля першого з Галлів, що мало вже не вліз на саму гору. Не маючи змоги взяти фортецю, Галлі зграбували і спалили місто так, що його довго не можна було потім довести до попереднього стану. Облога тривала коло 7 місяців і скінчилася тим, що Римляни повинні були виплатити Галлям 1,000 хунтів золота. Народній переказ каже, що коли важили золото, привідця Галлів — Бренн кинув на вагу свій тяжкий палаш і звелів його теж зважити, при чім крикнув: «Горе побіжденим!»

Галлі нападали на римські землі ще в 348 р., але Римляни, які не задовго перед тим увійшли в союз з Самнітами, вже встигли цілком поправитись од першого спустошення і Галлям довелося втекти до дому без жадної здобичі, після чого вони вже не нападали на Рим.

Латинська війна і розширення влади Рима на середню Італію. Але Римові незабаром довелося вступити в боротьбу зі своїми союзниками — Лятинами, які, бачучи, що сила Рима зростає, почали боятись за своє існування. В 341 р. Лятини поставили Римові вимогу, щоби в союзі вони мали одна-

кові з Римом права політичні і щоби один з консулів і половина римського Сената були б з Лятинів. Коли їм було в цьому відмовлено, вони відділились від Рима, увійшли в союз з Кампанцями і Вольсками і оголосили Римові війну. Становисько Рима було дуже небезпечне, бо Лятини, які вже багато років воювали в шерегах римського війська, знали військову муштру не гірше од Римлян. Переказ народній оповідає, що перший бій був коло гори Везувія (340 р.) де Римляни перемогли лишень завдяки одному з своїх консулів Децію Мусові, який посвятив себе підземним богам і бився з такою відвагою, що вороги були поставлені у ляк і відступили. Другу перемогу Римляни мали коло Трифанума, після чого Ляціум остаточно скорився Римові: Лятинський союз було скасовано, міста Лятинські потеряли звязок межі собою і зробились римськими підданими (338 р.). Що до Кампанців, вони увійшли з Римом в тісну спілку, їх столиця Капуя зробилась ніби частиною Рима, їх військо поступило в розпорядження Римської держави. Вольські теж недовго після Лятинської війни зберігли свою волю — в 329 році їх столиця була зруйнована і вони цілком підпали волі Рима. Таким робом Рим зробився господарем цілої середньої Італії крім Самніума. Але хутко прийшов і час цього останнього.

Війни Самнітські. Самніти були народ дуже войовничий і відважний; вони жили в горах і тримали під своєю владою сусідні дрібні народи, які населяли рівнини на північ і на південь від Самніума. Римляни добре розуміли силу Самнітів і тому не тільки не нападали на них, а навпаки підтримували з ними добрі зносини, допомагали їм в боротьбі з иншими народами і здобич ділили межі собою. Але коли уся середня Італія підпала під владу Рима і він захотів підбити під себе і південну Італію, Самніти зрозуміли, що тоді і їм буде кінець, бо з усіх боків їх оточать римські землі, і підняли довгу і тяжку боротьбу з Римом, яка з невеликою перервою тягнулась з 326 до 292 року і має назву другої і третьої Самнітських війн. Римські історики оповідають нам ще про так звану «першу» Самнітську війну (343--341 р.), яка ніби то була ще перед Лятинською війною, але новіші

вчені довели, що такої війни не могло бути, що навпаки Самніти були тоді ще в союзі з Римом і разом з ним воювали з іншими дрібними народами. Так звана друга Самнітська війна почалась з того, що Римляни напали на місто *Неаполь* (в Кампанії), яке було в союзі з Самнітами, і заволоділи ним. З цього приводу Самніти оголосили війну Римові. З початку перемога була на боці Римлян, які під керівництвом диктатора *Папірія Курсора* і його помішника (начальника кінноти) *Фабія Максима Рулліана* розбили цілком самнітські війська. Народний переказ каже, ніби то *Рулліан* почав бій без згоди на це диктатора і той присудив його за це до кари на горло, не вважаючи на перемогу; тільки через прозьбу всього війська і народа римського диктатор помилював *Рулліана*. Але в 321 році римське військо в так званому *Кавдійському* *межигір'ї* було оточене з усіх боків Самнітами і змушене піддатись ворогові.

Консулі, які керували римським військом, згодились на дуже тяжкі умови миру: військо повинно було в ознаку підданства пройти під ярмом, себ-то межі двома списами, на які згори був положений третій, віддати зброю і майно, залишити заложників; Рим відступав Самнітумові заняті міста, союз Рима з Самнітумом відновлявся на рівних для обох союзників правах і т. и. — Але Римський народ не згодився затвердити тих умов, і передав Самнітам на їх волю обох консулів і постановив продовжувати війну. Після цього Самніти розбили Римлян під *Лявтулюмом* (315 р) і тоді до Самнітів прилучилась і *Капуя*, яка схотіла визволитись од Рима. Римляни однак скоро перемогли обох ворогів і перенесли війну до Апулії. Хоча Римлянам довелося боротись ще з Етруськами, які підняли в 310 році повстання проти Рима, однак Римляни зуміли перемогти і Етруськів і Самнітів, забрати столицю Самнітів *Бовіанум* і примусити їх в 304 р. скласти з Римом мирну умову, по якій хоча і був відновлений союз Рима з Самнітумом, однак самий Самнітум віддав частину своїх земель Римові і, головна річ, був одрізаний цілком від моря. Такі умови миру не могли задовольнити войовничих і гордовитих Самнітів.

Не пройшло й шести років, як знову почалась війна, третя Самнітська (298—290 р.) До Самнітів прилучилися Етруськи і Галлі. В великому бої під Сентинумом (295 р.) римські консули Рулліан і Децій Мус розбили величезне військо ворогів, але Самніти ще коло 5 років провадили війну, з одчасем билися за кожний клатчик своєї землі, аж поки не були примушені остаточно піддатись Римові.

Упокорення південної Італії і війна з Пірром. Тепер у Рима вже не було жадної перешкоди до того, щоби розширити свою владу і на південну Італію, в якій найбільш приваблювали Римлян грецькі міста, що були розкинуті по усьому побережжю і провадили величезну морську торгівлю по берегах Середземного моря. Найбагатше з цих міст було Тарент. Тарентійцям дуже не подобалось, що «варварський» Рим вже зробився великою державою і вони шукали приводу до того, щоби приборкати варварів. Цривід з'явився в тому, що Римляни прийняли під свою владу друге грецьке місто Туріі, яке саме піддалось їм за для того, щоби вони оборонили його од нападів півдикого народу Люканів.

Римляни перемогли Люканів і зайняли Туріі; римська фльота, якій в цій війні довелося бити коло Тарента, зайшла до Таренської пристані, щоби сховатись од бурі; але межі Римом і Тарентом колись була складена умова про те, що римська фльота не має права плавати дальш од рога Ляцінія; Тарентійці побачили в приході римської фльоти зламання умови і знищили цю фльоту.

Коли Римляни послали з цього приводу своїх послів до Таренту з вимогою зробити право, місцевий престолоюд спіткав їх глумуванням і образами. Тоді Рим проголосив Тарентові війну. (281 р.). Хоча Тарентійці мали велике військо, однак Римляни розбили його і розруйнували Тарентійську землю. Бачучи неможливість власними силами боротись з Римом, Тарент звернувся за допомогою до царя Епірського Пірра. (Епір — є частина Грецької землі, знаходиться на Балканському півострові). Пірр був відомий, як славетний воївник, і мріяв заложити велике царство, а тому згодився на пропозицію Тарентійців і з'явився до Італії в 280 р. з великим військом, в якому була дуже

гарна кіннота, а головна річ — кількадесять бойових слонів, яких раніш в Італії ніхто не бачив. Військо Пірра спіткалось з римським військом коло Г е р а к л е ї. Бій був заваятий. Римляни бились з надзвичайною відвагою і мало не перемогли; але коли Пірр пустив в бій бойових слонів, коні римської кінноти почали лякатись, в військові зробилась метушня і Римлянам довелось відступити. Однак і Пірр побачив, що з таким ворогом, як Рим, боротись дуже важко, і запропонував Римлянам згоду з тим, щобони вони не чіпали Тарента і взагалі відмовились од південної Італії.

Частина Римлян хотіла пристати на згоду, але промова перед народом старого патріція А п п і я К л я в д і я, який доводив, що Римові необхідно розширити овою владу на Адріатичне море, змінила настроїв народа і Римляни не згодились на мирну умову з Пірром. В бої під А с к у л ю м о м перемога знов була на боці Пірра, але бій був ще більш завятий і тягнувся два дні. Після цього Рим увійшов в союз з К а р т а г е н о ю, найсильнішою морською державою, проти Пірра. Пірр тоді переїхав до острова Сіцилії, на який напали Картагенці, і коло трьох років пробув там. В цей час Римляни вєпіли завоювати де кілька грецьких міст південної Італії, як от К р о т о н і Л ь о к р и. Тарентійці почали тоді благати Пірра повернутись до Італії. Пірр, котрому після кільких перемог в Сіцилії перестало йти щастя, згодився на це і в 275 році повернув до Італії. Хоча при переїзді він потеряв більшу частину своєї флоты, яку розбили й знищили Картагенці, однак з початку йому знов пощастило і він взяв Льокри. Але в бої з Римлянами, якими керував М. Курій Дентат, коло Беневента (в Самніумі), Пірр потерпів страшну поразу; навіть слони не могли нічим допомогти йому, бо Римляни знайшли спосіб боротись з ними за поміччю смолоскипив і залізних гаків. З решткою свого війська Пірр утік до Тарента, а в слідуєчому (274 р.) році зовсім покинув Італію і поїхав до себе в Епір. Там він почав війну з Греками і був забитий в одній потичці. Що до Римлян, вони в 272 році заволоділи Тарентом, після чого їм вже було легко завоювати і всю південну Італію, що і мало місце остаточно в 264 році.

Боротьба патріциїв з плебеями і її причини. В ті часи, як Рим підбивав під свою владу Італію, в самому Римові йшла внутрішня боротьба, яка почалась ще за царів, боротьба межі патріціями і плебеями. Що таке патріції і плебеї, ми вже сказали в оповіданні про царя Сервія Туллія; тоді ж ми завважили, що реформи цього царя зрівняли плебеїв з патріціями в їх обов'язках, але не зрівняли в правах. Коли за часи царів ця нерівноправність не була ще занадто помітна, бо в випадках великих несправедливостей плебеї міг звернутись зі скаргою до царя, який стояв настільки високо, що міг иноді й не рахуватись з інтересами патріциїв, — то після скасування царської влади становисько плебеїв значно погіршало; — консулі, що вибирались патріціями на рік, залежали цілком од людей свого стану, і жадним чином не могли стати в оборону прав плебеїв. Між тим кількість плебеїв в Римі усе побільшувалась в порівнанні з кількістю патріциїв; причиною були постійні війни, які провадив Рим, після яких населення упокорених місцевостей переходило до Рима і оселялось там; крім того було багато і добровільних пересельців, яких приваблювала слава Рима і певність в тому, що життя там безпечніше, як в інших місцях. Такі добровільні пересельці поступали перше під захист якої — небудь патріциїської родини і називались «к л і е н т а м и», але згодом, придбавши майно і остаточно осівши, визволялись з під опіки і переходили в стан плебеїв. Частина плебеїв, яка займалась торгівлею, або промислами, скоро багатіла, і для неї уявлялось цілком несправедливим, що вона не має права приймати нарівні з патріціями участь в керуванні державою. З другого боку більша частина плебеїв, яка займалася хліборобством, не могла поліпшити своє матеріальне становисько, бо землі, які Рим відбирав від ворогів за помічю війни, не передавались у власність осіб, а робились з е м л я м и д е р ж а в н и м и (*ager publicus*), яким розпоряджались патріції як повноправні горожане, а вони давали їх в користування головним чином своїм. Тяжкі війни найбільш одбивались на плебеїській бідноті, яка була примушена робити борги в патріциїв, впадала в повну залежність від них. Таким чином ми бачимо, що причини

боротьби плебеїв з патріціями були для багатих плебеїв політичні, для бідних — економічні, а тому і боротьба носила подвійний характер — політично-економічний.

Встановлення трібуната. Народній переказ каже, що в 494 році, коли військо римське верталось з skutечного походу, більша частина його, яка складалась з плебеїв, рішила покласти кінець своєму тяжкому становищу і зупинилась недалеко від Рима на так званій «Посвяченій горі», де почала лаштуватись на заснування нового, виключно плебейського, міста. Це страшно налякало патріціїв, які й згодились на де-які полекшення для плебеїв. Перш за все крім коміцій куріятських і центуріятських були встановлені ще коміції трібутські, основою яких було не походження і не майно, а місце оселення. Для цього місто і передміся були поділені на 21 частину, які називались трібами, з них 4 мійських і 17 сільських. Де які перекази відносять заснування цих тріб до царя Сервія Туллія, що однак підлягає великому сумніву; такі тріби з початку були чисто плебейські (патріції мали, як вище було сказано, свої 3 тріби — Рамнів, Тіціїв і Люцерів — по походженню). На своїх зібраннях по трібам, або трібутських коміціях, плебеї отримали право розкладати між собою податки і вибирати своїх плебейських урядовців — народніх трібунів і народніх еділів. Обовязком народніх трібунів, яких зпочатку було 2, а згодом число яких дійшло до десяти, було захищати плебеїв від сваволі патріціїв. Особа трібунів була признана недоторканою, двері їх домів повинні були бути завжди відчиненими і вдень і вночі, вони мали право своїм veto, се-то заборонаю, касувати постанови всякої влади, не тільки консулів, а й сенату, як вони признавали ті постанови шкідливими для інтересів плебеїв; згодом трібуни отримали право тягти кожного, хто шкодив плебейам, до суду трібутських коміцій. Що до народніх еділів, їх обовязком було відати грошовими справами плебейської громади.

Боротьба проти трібунату. Введення народнього трібунату не могло задовольнити плебеїв, бо для багатих воно не поширювало їх політичних прав — не зрівнювало їх з

патріціями, для бідних — воно не поліпшало їх економічного становища; воно давало лишень в окремих випадках можливість боротись з несправедливістю, тримати завжди патріціїв в страху, що несправедливість їх буде вести за собою кару. Тому плебеї цупко всеж таки трималися за трибунат, уживаючи його, як засіб для дальшого поширення своїх прав.

Ясно, що з боку патріціїв трибунат, як повсякчасна погроза, міг викликати ще менш співчуття, а тому вони прийняли всі міри, щоби зробити його як найменш для себе шкідливим, вживали підкупів, вбивств; часто доходило навіть до орудної боротьби. Народні перекази оповідають, що в 491 році перед Р. Х. знаменитий вож римського війська Кней Марцій Коріолян-гордовитий патріцій, який ненавидів плебеїв, запропонував Сенатові в часи голоду не продавати народові хліба, поки плебеї не відмовляться від трибунату. За це народні трибуни притягли Коріоляна до суду. Коріоляна не схотів перенести такого сорому, втік до Вольсків, повів їх війська на Рим, розбив римське військо і обложив Рим. Тільки благання матери і жінки Коріоляна, яких він дуже любив, примусили його зняти облогу, за що Вольськи його вбили. Другий переказ оповідає що в 466 році, коли консуль Спурій Кассій запропонував дати участь плебеям в уживанні державних земель, патріції притягли його до суду за бажання ніби-то зробитись царем і покарали на горло, але разом з тим обіцяли плебеям дати їм до вжитку частину державного ґрунту. Обіцянка ця не була виконана, а тому в 471 р. трибун Генуцій притягнув до суду всіх консулів, які були після Кассія; тоді патріції підіслали скрито-вбийника, який і вбив Генуція в той день, на який був призначений суд над консулями.

Закони XII таблиць. Великим успіхом в діяльності народніх трибунів було те, що вони добились видання писаних законів, відсутність яких давала патріційським урядовцям можливість часто виявляти величезне самовільство. Боротьба за видання законів тягнулася 10 років. Вона почалась заявою про необхідність записання законів народнього трибуна Гая Терентілія Арси (в 462 р.).

Сенат одмовив, але плебеї 10 років зряду вибирали тих самих трибунів, які робили сенатові і консулам перешкоди в їх діяльності, через що нарешті сенатові довелося поступитись і згодитись на те, щоби замість консулів і народніх трибунів було вибрано з патріціїв і плебеїв десять осіб з владою консулів за для виготовлення писаних законів. Особи ті отримали назву децемвірів. В 451 році було вибрано перших децемвірів, але виключно з патріціїв, які виготовили десять мідяних таблиць законів. На 450 рік було знову вибрано децемвірів, в число яких попало 3 плебеїв; ті децемвіри виготовили ще дві таблиці. Закони ці були прийняті народом, виставлені на місці народніх зібрань, яке називалось в Римлян форум, для загальної відомости, і отримали назву законів XII таблиць. Закони ці не внесли в життя римського горожанства нічого нового, тим більш, що вони не зачіпали прав політичних, а лишень обіймали право приватне, себ то стосунки що до майна і грошей, право карне і поліційне. Права плебеїв побільшені не були; по старому, було заборонено одружіння межі патріціями і плебеями; по старому, за борги людина попадала в неволю до свого кредитора. Ясно, що ні багаті, ні бідні плебеї не могли бути задоволені цими законами і боротьба з їх боку за поширення своїх прав не могла вгамуватись. Народній переказ, очевидно на ґрунті цього незадоволення законами з боку плебеїв, оповідає ніби-то децемвірів було скинуто і скасовано через те, що один з них — Аппій Клявдій, який схотів заволодіти дочкою одного плебея — Віргінією, видав несправедливий судовий вирок, яким признав Віргінію невільницею свого клієнта, від якого вона ніби то втекла. Тоді батько Віргінії вбив її власноручно, через що серед плебеїв виникли розрухи і плебеї вийшли знову на Посвячену гору. Через те децемвірам довелося зректися влади, і замість них знову почали вибирати консулів і народніх трибунів. —

Поширення політичних прав. В найближчому часі (в 449 році) по пропозиції консулів Валерія і Горация був виданий закон, згідно якому постанови трибутських коміцій були признані обов'язковими для всього народу; з цих часів в згаданих коміціях почали приймати участь і патріції.

але через те, що голоси подавались там не по кількості майна, як в коміціях центуріятських, а по місцевим трібам, де плебеї мали більшість, значіння плебеїв в державному урядованні дуже побільшилось, і вони отримали можливість все більш і більш поширювати свої політичні права. В 445 році, по закону К а н у л е я, одружіння межі плебеями і патріціями було дозволене, при чому діти повинні були отримувати права батька. Цим була знищена найважнійша перегородка межі станами і зникла причина, щоб не допускати плебеїв до вищої урядової посади в державі, Однак дбаючи про те, щоби хоч в де-якій мірі охоронити свої привилеї, патріції не згодились ще допускати плебеїв до консульства: в 444 році під вимівкою, що для невгамовних війн треба мати більше військових начальників, ніж два, було встановлено, що замість двох консулів можна що року вибирати шість військових трібунів з владою Консуля, при чому цих військових трібунів було обираємо на центуріятських коміціях як з патріціїв, так і з плебеїв. Згадані військові трібуни мали всі права консулів крім однак прав — складати обрахунки державних прибутків і видатків, призначати сенаторів і складати списки громадян, які мали право участі в виборах; ці права було передано нововстановленим державним урядовцям (двом), які називались цензорами і яких можна було вибирати виключно з патріціїв. Треба зауважити, що ще в 447 році від консулів було відібрано право завідувати державною скарбницею, і за для цього була встановлена посада квесторів, які обиралися трібутськими коміціями, але теж тільки з патріціїв. Квесторів обирали що року, цензорів з початку на п'ять років, а згодом почали обирати на 18 місяців. В 421 році на посаду квесторів було дозволено вибирати і плебеїв. Але цікаве те, що фактично перший плебеї був обраний на квестора лишень в 409 році, а на військового трібуна в 400 році. Пояснюється це тим, що бідних плебеїв не могла цікавити можливість для багатих плебеїв робити, сказати-б, кар'єру, бо це не допомагало бідним в їх тяжкому економічному становищі: багаті плебеї остільки ж мало дбали про розділ між бідними державних земель, як і патріції.

Навіть, коли з'являлись люди, які хотіли допомогти бідному народові і вносили проекти аграрних реформ, багаті плебеї допомагали патріціям знищити таких людей. Так загинув, між иншим, патріцій Тіт Манлій, який, як сказано вище, за поміччю гусей спас Рим від Галлів: його було обвинувачено в державній зраді і скинуто з високої Тарпейської скелі (384 р.).

Закони Ліцінія і Секстія. Полекшити долю бідних плебеїв можна було лишень при тих умовах, коли б з'єднати інтереси їх з інтересами багатих. Це було зроблено в 376 році народніми трибунами Гаєм Ліцінієм Стольоном і Люцієм Секстієм Лятераном, які внесли закон, що поширював разом і політичні і економічні права плебеїв. Закон цей складався з трьох частин і домагався 1) надання права плебеям бути консулами, а не тільки військовими трибунами з консульською владою, 2) обмеження кількості земель державних, якою міг користуватись окремих громадянин, за для того, щоби занадто тих земель не скупчувалось в руках багатирів, і 3) полекшення долі тих, що мали борги, через виключення з суми боргу виплачених відсотків. З приводу цього закону почалась з боку патріцій рішуча боротьба, при чім, не маючи змоги вести її одверто, вони вжили цілком инших засобів: вони підкупили решту народніх трибунів і ті перед розглядом закона в народньому зібранні проголосили своє veto, чому закон і довелось зняти з обговорення. Однак плебеї впродовж 11 років вибирали Ліцінія і Секстія на трибунів, ті що року вносили той самий закон і наприкінці (в 366 році) цей закон був прийнятий. Правда, від консульства були відняті тоді обовязки судді, за для яких було встановлено нову посаду преторів, а також догляд за торгом, громадськими будинками, чистотою міста і т. и., що було доручено так званім курульним еділям; на ті нові посади можна було вибирати лишень патріцій. Але все ж таки вища в державі посада — консуля, була вже приступна для плебеїв. Перший з плебеїв був обраний на консуля Люцій Секстій Лятеран в 366 році.

Остаточне урівнення станів і новий поділ людности на класи. Після цього урівнення в політичних правах плебеїв

з патріціями пішло вперед дуже шкороми кроками; в 356 році, в час війни з Етруськами, було призначено першого диктатора з плебеїв Г а я М а р к а Р у т і л я, який настільки прославився в цій війні, що його ж було в 350 році вибрано на цензора.

В 336 році плебеї добились преторства, а згодом і курульного еділства. Нарешті в 300 році плебеїв було допущено на посади жерців. Таким робом політичної різниці межі патріціями і плебеями вже не було жадної, і походження перестало грати яку-небудь ролю в діленні людности на стани. Але за те питання економічне не тільки не зменшилось в своїй вазі, а навпаки — вишло на перший плян. Діло в тим, що державні посади були безплатні і займати їх могли лишень люде багаті. Тому в скорому часі після урівнення станів багаті плебеї разом з патріціями склали з себе нову аристократію, яка отримала назву «н об і л і в» (nobiles); ця аристократія не мала правних привілеїв, як раніше патріції, але фактично тримала в своїх руках вищу владу в державі: з неї вибирались всі урядові особи, які мали загальну назву «магістратів», з неї ж складався і сенат, який в ті часи зробився найвищою інституцією в державі, бо з побільшенням території Римської держави народні зібрання (коміції), які складались з мешканців Рима і його округи, натуральним шляхом губили своє значіння, позаяк не могли занадто цікавитись тим, що торкалось цілої держави і мало зачіпало інтереси власне римських мешканців. Коміції, правда, існували, але більш менш важливі розпорядження що до держави давались від Сенату, який фактично і керував всіма державними справами.

Економічне життя. За часи упокорення Італії і боротьби станів Рим по старому залишався країною чисто хліборобською. Римський хлібороб за поміччю збройної сили добував собі землі, а за поміччю плуга закріплював їх для своєї держави.

Хоча населення збільшувалось значно, однак не робилось від того біднішим, бо нових земель, які добувались за поміччю зброї, було цілком досить, щоби задовольнити всіх, хто бажав мати свій власний шмат ґрунту і працювати в ріллі. По старому, переважало дрібне земельне володіння,

але почали вже з'являться і великі господарства, в яких все частійш уживалося праці невільників. Замість больши почали сіяти найбільш пшеницю. Позаяк Римська держава зайняла вже значний простір землі, при чому і клімат і природні багатства в різних частинах мали инший характер, натурально збільшувався обмін виробів внутрі держави, себ-то розвивалась внутрішня торгівля. Те — ж, що Рим роздобув собі багато добрих гаваней, особливо в Південній Італії, послужило підставою і для значного розвитку зовнішнього торгу. В результаті, Римляни стали багатіти, а через те почала з'являться і розкіш.

Правда, розкіш ця була не в приватному житті, в якому ще існувала стара суворість звичаїв, але зате в житті громадському вона запанувала цілком: почали будувати чудові шляхи, з яких першим був знаменитий «шлях Клявдія», рештки якого існують ще й досі, обсушувати багна, які таким чином робились придатними для хліборобства; в Римі було збудовано величезний і гарний водотяг, багато розкішних храмів і инших громадських будинків; вулиці, площі і громадські будинки оздоблювали статуями знаменитих діячів. Коло 269 року ріжнородна мідяна монета була замінена одноманітною срібляною, яка вибивалась виключно в Римі для всієї держави.

Культура. Розвиток багатства не міг не вплинути, розуміється, і на розвиток культури, чому разом з тим допомагало найбільш те, що через упокорення Південної Італії, де було багато грецьких колоній, Римляни ввійшли в ближчі стосунки з Греками, культура яких досягнула вже величезного розвитку. В Римі почала поширюватись грецька освіченість. Кожен більш менш заможний Римлянин вважав за потрібне знати грецьку мову, знайомився з грецькою літературою і мистецтвом.

Література. Як згадано кілька разів вище, Римляни не мали поетичної вдачі; а тому немає нічого дивного, що поетична література була в них дуже слаба. За той період, який, ми щині розглядаємо, розвинулась лишень трохи література сценічна, що залежало від звичаю Римлян на народні свята мати сценічні вистави; розуміється, вони були

дуже грубі, з'являючись скоріш всього тим, що ми називаємо тепер балаганом. Але за те в Римляни розвинулись значно писання історичні і юридичні. Перші виникли з того, що з введенням республіки виникла потреба вести списки урядових осіб, імям яких називались ті розпорядження, які вони видали; потім до цього почали прилучати короткі записи про те, що скоїлось за часи перебування у владі даної особи — війни, пожари, і т. п. Що до писань юридичних, причиною їх найбільш була боротьба плебеїв з патріціями; кожную нову перемогу над патріціями плебеї вимагали записати, щоб вона залишалась за ними назавжди і не була забута. Перша римська пам'ятка юридична це — закони XII таблиць.

Державний лад. Дивним на перший погляд здається, що Рим, який займав з початку республіки маленький шматочок землі, а до III віку завоював цілу Італію, міг тримати її в своїх руках. Причиною цього служив той надзвичайно розумний лад, який Римляни заводили в підбитих країнах. Перш за все вони відбирали в нових своїх підданих частину земель і засновували там свої колонії, куди переселяли частину римських горожан. Колонії ці були одночасно і фортецями, в яких стояло римське військо, і огнищами римського морального і культурного впливу на сусідніх тубольців. Що до останніх, Римляни дбали про те, щоб в них не було спільних інтересів, які-б їх з'єднували і давали можливість одночасно встати на боротьбу з Римом. Для цього різним країнам, і навіть містам, вони давали різні права: так, деякі мали повне право римського горожанства, права інших, так званих «союзників» (socii), були обмежені; одні з них мали право горожанства зменшене тим, що вони не приймали участі в виборах магістратів, другі не мали ще крім того права одружуватись з римськими горожанами, і т. д. Крім того, треба зауважити, що підвладні Римові міста і країни діставали права лише що до самого Риму, а поміж собою жадного правного зв'язку не мали і уявляли собою цілком окремі громади, зв'язані тільки з Римом. Все це скриплювало Римську державу, робило її одночасною в середині і страшною для сусідів.

Військо. Могутність Рима опиралась одночасно і на його внутрішню силу і на його чудове військо. Склад війська за часи республіки мало змінився. Воно по старому складалось не з найманих салдатів, а з горожан, при чім однак до старих римських громадян були прилучені і союзники. Устрій війська залишався старий і була впроваджена лишень одна новина — це платня салдатам за їх службу з державних коштів. Причиною цьому було бажання запобігти тому, щоби бідні горожане, які через війну не могли працювати на своєму ґрунті, не впадали в борги і не робились жebraками.

IV. ЧАСИ ПОШИРЕННЯ ПАНУВАННЯ РИМА НА ПОБЕРЕЖЖЮ СЕРЕДЗЕМНОГО МОРЯ.

(Від 264 до 133 перед Р. Х.)

Картагена. На східньому побережжі Середземного моря (в Азії) з споконвічних часів жили народи Семітського коліна, яких стародавні Греки і Римляни називали Фінікійцями, або Пунами. Це були народи з великим торговельним хистом і гарні мореплавці. Щоби полегшити собі можливість вести торгівлю з народами, які жили по інших побережжах згаданого моря, Фінікійці засновували там свої колонії, які згодом розширювались, робились незалежними від своєї метрополії (тієї держави, з якої вони вийшли) і складали власні держави. Найбільшою з тих колоній була **К а р т а г е н а** або **К а р т а г о** на північному побережжі Африки. Коло V століття перед Р. Хр. Картагена зробилась незалежною республікою і за час до III століття підбила під себе значну частину північної Африки, а також заснувала свої власні колонії в Іспанії, на острові Сардинії і в західній частині острова Сіцилії. Багатства Картагени були величезні не кажучи вже про торгівлю, і рільництво там дійшло до надзвичайно гарного стану.

Картагена і Рим. Ясно, що коли після упокорення Італії Рим зробився морською державою, його інтересам не могли

не стати на перешкоді інтереси Картаґени і обидві держави повинні були почати межі собою боротьбу за панування на морі. Обидва вороги були дуже міцні, так що боротьба між ними повинна була бути дуже тяжкою і довгою. Але вже з початку було ясно, хто буде в тій боротьбі переможцем. Що таке був Рим після упокорення Італії, ми вже бачили вище: це була держава хліборобів-власників, які звязували свій власний інтерес з інтересами держави, а тому міцно обстоювали її при усяких випадках; підвладним народам Рим настільки забезпечував їх права, що і ті народи вважали шкоду, яку було б зроблено Римові, своєю шкодою; військо римське складалось з громадян держави і було повне почуття громадянського долгу. В Картаґені все було навпаки: хоча рільництво стояло там на високому ступіні, однак земля була в руках небагатьох осіб, більшість-же населення не мала жадного майна, а тому не мала й жадного державного розуміння і була надзвичайно підкупна; на підвладні народи Картаґенські крамарі дивились лишень, як на матеріал для добування грошей, не давали їм жадних прав, чому більшість з народів не тільки не могла бажати перемоги Картаґенів, а навпаки — тільки й мріяла про її ослаблення, щоби визволитись на волю; Картаґенці не любили військової служби і хоча мали військо, не менше від Римлян, але воно було наймане, служило добре, поки йому платили гроші, а при кожному непорозумінні могло зробитись небезпечним для тієї ж держави, в якій було на службі.

Єдина перевага, яку мала Картаґена по над Римом, була в грошових засобах, які давала торгівля; але й ця перевага не дуже велика, коли прийняти на увагу, що перше — війна за поміччю найманого війська коштує значно дорожче, ніж війна за поміччю війська з громадян, а друге — сама ж війна дуже перешкоджає торгівлі і робить її часто цілком бездохідною і навіть втратною для того, хто торгівлю веде. І дійсно, боротьба між Римом і Картаґеною, яка тягнулась з перервами більш, як сто років, закінчилась новою перемогою Рима. Всіх війн Рима з Картаґеною налічується три. Вони називаються в історії «Пунійськими» війнами від назви тих народів, з яких вийшли перші Картаґенські колоністи.

Перша Пунійська війна. Картагена, яка володіла західньою частиною острова Сіцилії, намагалась, підбити під себе і східню частину цього острова, що в більшості знаходилась під владою грецької колонії Сіракузів. Сіракузами правили так звані «тірані», себ-то самовладні князі. Один з тих тіранів, не маючи змоги покорити другу сіцилійську грецьку колонію — Мессану, запросив на допомогу собі наймане військо з Кампанії, так званих **Мамертинців**, або синів бога війни Марса. Мамертинці зайняли Мессану, але не хотіли передати її Сіракузьким тіранам і самі почали там господарювати. Тоді Сіракузький тіран **Гієрон** почав з ними боротьбу, що примусило Мамертинців звернутись за допомогою до Риму. (265 р. пер. Р. Х.). Римляни взяли Мамертинців, яко «Італійців», під свою охорону, і хоча Гієрон звернувся за посередництвом до Картагени, якій і вдалось погодити його з Мамертинцями, однак Римляни все ж переплавили своє військо до Сіцилії і захопили Мессану. Картагена на це одповіла оголошенням Римові війни (264 р.). В перші два роки війни Римляни примусили Картагенців і Сіракузців покинути почату ними облогу Мессани, а також під головуванням **М. Валерія Мессалі** розбили їх в полі. Гієрон тоді зрадив Картагені і перейшов на бік Риму. При його допомозі Римляни захопили головну опору Картагенської влади на південному побережжі Сіцилії — місто **Агрігент**, і в руках Картагенців залишилось лишень дві фортеці на сході острова — **Панорм** і **Лілібей**. Однак за цей час Картагенці, за допомогою своєї чудової фльоти, страшенно шкодили Римові, нападаючи на побережжя Італії і грабуючи їх.

Римляни, не маючи фльоти, були цілком супроти цього беззахистні. Бачучи це, вони постановили збудувати й в себе флоту, але перші морські бої були для них дуже нещасливі через повну їх непривичаєність до морської справи. Однак обставини змінились скоро через геніяльну вигадку начальника Римської фльоти **Консуля Марка Дуїлія**, який до кораблів, так званих «пентер», приладнав містки, що їх перекидалося на ворожі кораблі, і таким чином переробив морський бій на бій суходольний, в якому

римське військо не знало собі рівних. Коло рогу «Миле» Римляни вперше під приводом згаданого Дуїлія розбили Картагенську флоту (260 р.). Далі війна йшла з змінним щастям до 256 року, коли в величезному морському бої поблизу передгірря Ерномського (коло південного бегега Італії) Римові вдалось розбити на голову Картагенську флоту і отримати можливість перенести війну до Африки на Картагенську землю. Там перше Римлянам дуже щастило, але через необережність Консуля Марка Атілія Регуля їх військо в 255 році було цілком розбите і війна знову перенеслась до Сіцилії. Там Римляни взяли дуже важну фортецю Панорм; однак дальших успіхів не мали через умілу і талановиту діяльність нового Картагенського вожа Гамількара Барка (Блискавка). В 247 році він зайняв гору Ейрктє біля Панорма, отаборився там і звідтіля кілька років наганяв на Римлян жах, не даючи їм спокою і непокоючи їх несподіваними нападами з моря і з суходолу. В Римлян тоді флоту знов не було і в держави не було грошей на її відбудовання. На сам кінець багаті римські горожане склались межи собою і збудували нову флоту в 200 кораблів, з якою консуль Лютацій Катулль розбив Картагенців коло Егатських островів (в 241 році). Це примусило Картагену скласти мирову умову з Римом. Згідно цієї умови Рим отримав острів Сіцилію і велику грошову виплату (контрибуцію), але з'обов'язався відпустити Гамількара з його військом з Сіцилії до Картагени. Сіцилія зробилась першим придбанням Рима по за Італією, першою римською «провінцією».

Дальші наслідки першої Пунійської війни. Незабаром після заключення миру виникло повстання проти Картагени де яких підвладних їй народів, яке вдалось втихомирити дуже нескоро і лишень за допомогою генія Гамількара Барки. За цей час Римляни заволділи островами Сардинією і Корсікою, чому Картагена через вищезгадану внутрішню війну не могла стати на перешкоді.

Гальська війна. Не боючись небезпеки з боку Картагени, Рим міг забезпечити себе й з боку Галлів, які населяли Північну Італію, так звану Цісальпінську Галлію, і в цей час знову по-

чали свій рух на південь. Їх військо в кількості 50,000 чоловіка увійшло в римські володіння і почало їх грабувати. В 225 році Римлянам пощастило оточити Галлів в Етрурії під Телямоном і розбити їх на голову, а в 222 році взяти головну галльську фортецю Медіолян. Після цього вся північна Італія була упокорена Римом.

Іллірійські війни. Одночасно з галльською війною Римлянам довелося вести дві війни з Іллірійськими розбійниками, які плавали на своїх кораблях по Адріатичному морю і значно перешкоджали римській торгівлі з Греками. В обох Іллірійських війнах (в 229 і 220 роках) Римляни перемогли Іллірійців і підбили під себе частину Іллірії.

Баркідн в Іспанії. Для Картагени наслідки першої Пунійської війни були дуже тяжкі: позбавившись таких колоній, як Сіцилія і Сардинія, Картагена примушена була значно зменшити свою морську торгівлю, яка була головнішою підпорою її добробуту. Треба було шукати нових ринків, а добитись їх можна було лишень оружною силою. Тому, хоча пануючі верстви Картагени боялись і не хотіли війни, Гамількару Барка вдалося отримати дозвіл від уряду пійти зовойовувати Іспанію. Впродовж багатьох років він і його родичі, які від його імення дістали назву «Баркідів» (нащадків Барка), вели війни в Іспанії і добились повного упокорення цілої південної частини її. Головним начальником картагенських військ в Іспанії після смерті Гамількара зробився зять його Газдрубаль, а після смерті останнього — син Гамількара — Ганнібаль.

Ганнібаль. Ганнібаль був людиною надзвичайних здібностей, чудовий знавець військової справи і запеклий ворог Рима. Він добре розумів, що Рим і Картагена разом існувати не можуть, що рано чи пізно один з них повинен знищити другого, а тому виготовував в Іспанії велике і гарно дисципліноване військо, з яким кожної хвилини був готовий вирушити на Рим. Але картагенський уряд уперто бажав миру і не дозволяв Ганнібалеві почати з Римом війну, пропонуючи йому по старому завойовувати Іспанію. Тоді Ганнібаль на цій самій zasadі обложив і взяв грецьку колонію на бережжі Іспанії — Сагунт, яку Рим прийняв не дуже довго пе-

ред тим під своєю опіку. Римляни через те заявили Картагені вимогу — видати їм Ганнібала і звільнити Сагунт.

На це Картагена не згодилась, через що і виникла друга Пунійська війна, яка тягнулась від 218 до 201 року.

Перша частина другої Пунійської війни: перемоги Ганнібала. Ганнібаль виробив надзвичайно геніальний план війни, цілком несподіваний для Римлян: вони думали вести війну в Африці і Іспанії, а Ганнібаль постановив перенести її до Італії.

Згідно його плану, картагенська фльота повинна була грозити побережжям Італії і Сіцилії, а сам він з військом повинен був перейти суходолом з Іспанії до Північної Італії, з'єднатись там з Галлями, які ще дуже вороже відносились до своїх нових навів — Римлян, і разом з ними увійти в Середню Італію, де з'єднатись через Адріатичне море з царем Македонії, яка від часів упокорення Римом Іллірійців з острахом дивилась на Рим, боючись дальшого поширення влади його на Балканському півострові. Виконуючи цей план, Ганнібаль з військом в 60,000 чоловіка виступив з Іспанії, перейшов гори Піренейські, Транзальпійську Галлію і гори Альпійські, і за нівроку досягнув Північної Італії. Похід цей був надзвичайно тяжкий, особливо перехід через Альпійські гори, де не було жадних доріг і доводилось перелізати через снігові кручі. Люде, коні, худоба падали в глибокі безодні і гинули; багацько вояків вмирало від голоду і хвороб, а також було повбивано мешканцями Альпійських гір, які дуже вороже спиткали військо Ганнібала. З 60,000 чоловіка Ганнібаль привів до Італії всього 25,000. Там він розбив по над річками Тіціном і Требією (допливами р. Пада) два римських війська, які були під керівництвом консулів Кнея Корнелія Сціпіона і Тиберія Семпронія Гракха. Наслідком цього було те, що Галлі приєднались до Ганнібала і військо його значно збільшилось в числі. Рим вислав проти Ганнібала нове військо під керуванням консуля Флямінія, але воно наздогнало Ганнібала вже в Етрурії, куди він на весні 218 року, при найневигодніших умовах, перерів крізь Апенінські гори, багна і болота свої війська. При Тразіменському

му озері Ганнібаль напав на римське військо з тилу і розбив його до щенту. Тепер для Ганнібала були вільні шляхи до самого міста Риму і до Південної Італії. Він вибрав останній, бо перше — його війська дуже втомились і мали потребу в відпочинкові, а друге — Ганнібаль добре розумів силу й упертість Риму, а тому хотів добитись зради Риму з боку римських «союзників», щоби залишити Рим самотнім і тоді вже добити його. Через те Ганнібаль перейшов до Кампанії, а потім до Апулії, де він почав переорганізовувати своє військо згідно римським зразкам, бо бачив, що римська військова організація найкраща.

В Римі, де вісті про побіди Ганнібала зробили страшне вражіння, було обрано диктатора Квінта Фабія Максима, талановиту, але дуже обережну людину. Цей йшов цілий час слідом за Ганнібалом, але не приймав з ним боїв. Римляни, які були незадоволені обережністю Фабія, дали йому прізвисько «Кунктатора» (марудника). Але скоро вияснилось, що Фабій мав повну рацію: хоча Ганнібаль довів в Апулії численність свого війська лишень до 50,000 в той час, коли Римляне зібрали 86,000, однак в 216 році в Апулії, під Каннамі, де мав місце найстрашніший в цілій цій війні бій, Римська піхота не витримала нападу Картагенської кінноти і Римляни, якими керували консулі Емілій Павел і Теренцій Варрон, були цілком розбиті: більш як сімдесят тисяч їх було забито; загинув і консуль Емілій Павел. Наслідком цієї побіди Ганнібала було те, що де які з римських союзників в Південній Італії перейшли на бік Ганнібала, а також в союз з ним увійшли Сиракузи і Македонія. Здавалося-б, Рим цілком вже загинув. Але як раз навпаки, поразки тільки підняли дух Римлян. Вони в найкоротшому часі зібрали нові війська, в які пішло усе доросле населення, на приватні кошти багатих горожан збудовали велику флоту, і від оборони перейшли до нападів, при чому перенесли війну на кілька театрів, крім Італії, — в Сіцилію, Македонію і Іспанію. В Італії вони, ухиляючись по можливості від боїв з військами самого Ганнібала, нападали на тих союзників, які їм зрадили, і між иншим

взяли і тяжко покарали місто Капую, чим дуже налякали інших своїх союзників (211 р.).

Війна в Сіцилії. Під впливом побід Ганнібала, а також через те, що Римляни відкликали до Італії для боротьби з Ганнібалем свої війська, Сіракузи розірвали союз з Римом і, як згадано вище, з'єднались з Картагенцями. Тому в 214 році Римляни під керуванням претора **Марцелля** висадились на острові Сіцилії і почали боротьбу з Сіракузами. Вони обложили місто з боку суходолу і з боку моря, але довго не могли взяти його через те, що обороною міста керував славетний математик і механік **Архімед**. Тільки за допомогою зради Римлянам пощастило в 212 році увійти в Сіракузи. Місто було цілком розграбоване, багато мешканців забито, в тому числі і **Архімед**. Після цього війна в Сіцилії пішла дуже добре для Римлян і в 210 році цілий острів був упокорений їми.

Війна в Іспанії. Ще з самого початку війни Римляни надіслали до Іспанії військо під головуванням двох **Сципіонів** — **Публія Корнелія** і **Кнея**. Перше Римлянам там щастило, вони завоювали значну частину Іспанії, але потім обидва Сципіони були розбиті братом Ганнібала **Габдрубалем** і загинули в бої. Тільки в 210 році, коли Римляни послали до Іспанії з новим військом сина **Публія Корнелія Сципіона**, який мав те ж саме ім'я, що і його батько, щастя переминилось. Сципіон заволодів головною фортецею **Картагенців** в Іспанії — містом **Новою Картагенною**, а до 206 року витіснив цілком **Картагенців** з Іспанії.

Війна в Македонії. Царь Македонський **Пилип** (**Philippus**), що увійшов в союз з Ганнібалем, не мав рішучості перевести своє військо до Італії і обмежився тим, що старався відібрати від Римлян **Іллірію**. Але Римляни злучились з ворожим **Пилипові** союзом грецьких держав, так званим **Етолійським**, послали до Греції військо і разом з Греками примусили **Пилипа** повернути Римові всі його володіння в **Іллірії**, і скласти мир (в 206 році). Ця війна називається в історії «першою Македонською війною».

Кінець другої Пунійської війни. З усього згаданого ясно видно, що ті надії, на які мав повні підстави **Ганнібаль**

після боя під Каннами, не справдились. Однак сам Ганнібаль ще довгий час тримався в Італії і був погрозою для Риму. Так, в 212 році він заволодів Тарентом і іншими містами Південного Італійського побережжя; в 211 році він, бажаючи відвернути увагу Римлян від Капуї, пішов походом на саме місто Рим, чим нагнав на Римлян великий жах. «Hannibal ante portas» (Ганнібаль перед ворітьми). Однак обложити Рим, який був оточений міцними мурами і мав велику залозу, Ганнібаль не відважився і повернувся до Апулії. Військо Ганнібала меншало, підмоги з Картаґени йому не надсилались, не вважаючи на вимоги з його боку. Коли в 209 році Римляни обложили і забрали назад Тарент, Ганнібаль не міг цього стати на перешкоді. На поміч Ганнібалеві пішов з Іспанії брат його Газдрубаль з військом, чим дуже полекшив боротьбу з Картаґенцями для Сціпіона в Іспанії, але це не допомогло Ганнібалеві, бо військо Газдрубала було розбите до щенту Римлянами під Метавром (в 207 р.) і самого Газдрубала в бої було забито. Ганнібаль про поразу брата дізнався лишень тоді, коли Римляни кинули йому у табор відтіту голову Газдрубала. Це примусило Ганнібала відступити у Бруцїй, де він тримався ще кілька років, але те не давало вже жадної користі для Картаґенців. За цей час Сціпіон, який повернувся з Іспанії після її упокорення до Риму і був там вибраний на консуля, умовив римський сенат перенести війну до Африки, переїхав в 204 році туди з гарним військом і скоро розбив там картаґенські і союзні з ними нумідійські війська. Картаґена почала просити миру в Сціпіона. Цей згодився і заключив перемирря на умові, щоби Ганнібала було відкликано з Італії. Однак коли Ганнібаль повернувся до Африки, Картаґенці знову зібрали військо і доручили Ганнібалеві продовжувати війну. Але бій Ганнібала з Сціпіоном під Замою (в 202 р.) скінчився повною поразою Картаґенців, особливо через те, що їм перед самим боем зрадили Нумідійці які перейшли на бік Рима, і зміцнили римське військо найкращою в ті часи кіннотою. В 201 році Картаґені довелося заключити з Римом дуже тяжку мирову умову: всі володіння Картаґени по за Африкою були від неї відібрані, в

самій Африці Нумідія була зроблена цілком незалежною від Картагену державою; Картагену було позбавлено права вести війни по за Африкою, а в Африці лишень за згодою Рима; крім того Картаген віддала Римові всю свою флоту і з'обов'язалась виплатити величезну на ті часи суму грошей — 20,000 талантів (більш ніж 40 мільонів гривень). Сціпіон за свою перемогу над Ганнібалем дістав прізвіще «Африканського».

Друга Македонська війна. З держав, які заснувалися через розпад світової монархії Олександра Македонського, найсильнішими були Єгипет, Сирія і Македонія. Коли в 205 році в Єгипті на царський трон вступив неповнолітній хлопець, царі Сирійський Антіох і Македонський Пилип наважились ужити з цього, щоби поділити межі собою володіння Єгипта, які знаходились по за межами Африки. Пилип почав війну з тими грецькими містами на Геллеспонті, які визнавали над собою владу Єгипта. В оборону цих міст стали дві маленькі держави — Родос і Пергам. Їм однак не пощастило в боротьбі з Пилипом і вони звернулись за допомогою до Риму. Цей останній, який відносився дуже вороже до Пилипа ще від часів його союзу з Ганнібалем і тільки шукав, до чого би причепитись, щоби покарати Пилипа, запропонував йому припинити війну з Родосом і Пергамом, і коли Пилип на це не згодився, проголосив йому війну (200 р.). Перші два роки війна велася нерішучо, але в 198 році римському консулеві Титові Флямінінові вдалось увійти в Грецію, а в 197 році цілком розбити Пилипа в великому бої під гірним кряжем Кіноскефалами в Тессалії. Пилипу довелось згодитись на ганебний мир, згідно якому він повинен був відмовитись від всіх зроблених ним завойовань, очистити Грецію, заплатити великі гроші і віддати Римлянам всю свою флоту. Греки, які ще від IV століття перед Р. Х. знаходились під владою Македонії, були проголошені самостійними (196 р.).

Сирійська війна. Союзник Пилипа Антіох Сирійський не подав за час другої македонської війни жадної допомоги Пилипові, а навпаки — використав його нещастя тим, що без перешкод загарбав все побережжя Малої Азії і навіть почав

завойовувати і де які грецькі міста на Балканському півострові. Йому допомагав в цьому Ганнібаль, який втік до нього з Картаґени після другої Пунійської війни. Ганнібаль виробив геніяльний план для знищення влади Рима: він хотів за допомогою Антіоха одночасно підняти повстання в Греції, Македонії, Іспанії, і папасти на Італію з боку Адріатичного моря і з боку Картаґени. Але виконання плану не було навіть почате як через нерішучість Антіоха, який обмежився лишень боротьбою з грецькими містами, так і через те, що Римляни скоро розгадали цей план і коли Антіох обложив в 190 році острів Е в б е ю, сами проголосили йому війну. В 190 році Римляни розбили Антіоха під Термопілями в Греції, вигнали його за межі Європи і перенесли війну до Азії. Там вони разом з Родосцями знищили перше флоту Антіоха, а потім розбили його армію під Магнезією. Антіох був примушений скласти (189 р.) з Римом мирову умову, згідно якій піддані йому грецькі міста на Середземному побережжі зробились самостійними, він повинен був заплатити Римові величезну суму грошей (15,000 талентів) і заключити з Римом союз, себ то мало не цілком підпасти владі Рима. Крім того Антіох з'обов'язався видати Римлянам їх ворога Ганнібала.

Ганнібаль утік до царя маленької держави Вігінії — Прузія, де і пробув кілька років; там він допомагав Прузієві своїми порадами в боротьбі його з царем Пергамським Е в м е н о м, другом Рима. Рим втрутився в цю війну, примусив Прузія заключити з Евменом мир і з'обов'язав його видати Ганнібала. Тоді Ганнібаль отруївся (183 р.). Цікаво, що в тому-ж самому році вмер і переможця Ганнібала Сціпіон Африканський.

Третя Македонська війна. Після другої Македонської війни царі Македонські — Пилип, а після нього син його Персей старались жити в мирі з Римом, але разом з тим цілий час лаштувались до війни з ним, бо Римляни що разу вмішувались в внутрішні справи Македонії, чим робили становище її дуже тяжким. Персей дуже побільшив свою армію, а разом з тим постарався добитись великого впливу на Греків, яким стало жити значно гірше на волі, ніж раніш

під владою Македонії, і які обвинувачували в цьому Рим, хоча дійсна причина була в тому, що Греки сами цілком не вмiли керувати власними справами і завести в себе хоч який-небудь лад. Римляни своєчасно звернули увагу на наміри Персея і з найнікчемнішого приводу сами оголосили йому війну (172 р.). Перші три роки війна велася з боку Римлян дуже нерішучо і перевага була більше на боці Персея, якому допомагали всі три союзи грецьких держав — етолійський, беотійський, і ахейський, а в особливості насельці Епіра — Мольосси. Однак коли головою римського війська було призначено Л ю ц і я Е м і л і я П а в л а (сина консуля, якого було вбито коло Каннів), людину дуже енергійну, справи Римлян значно покращали. В рішучому бої коло Підна, в Македонії, війська Персея були цілком розбиті (168), а скоро після цього й сам він попав в руки Римлян. Наслідки цієї війни були для Македонії надзвичайно тяжкі: її було поділено на чотири частини, цілком незалежні одна від одної, але всі були залежні в певній мірі від Рима, бо з'обов'язалися платити йому дань. З греками Рим також обійшовся суворо: багачко міст, які підтримували Персея, було розруйновано, 1,000 чоловіка з ахейського союзу було взято до Риму заложниками (між ними знаменитий історик П о л і б і й), а в Мольосів мало не все населення (150.000 чоловіка) було продано в неволю. Емілій Павел привіз з свого походу до Риму такі величезні багатства, що з того часу римські горожане були звільнені від військового податку, так званого «tributum» (167 р.).

Третя Пунійська війна і знищення Картагені. Зайняті згаданими вище війнами, Римляни залишали в спокої Картагену, але завжди мали її на оці, бо Картагену в дуже короткий час знову розбагатіла і торгівля її знову зробилась небезпешною для торгівлі Рима. В Римі була велика партія, що завжди вимагала від Сенату знищити Картагену. Головою цієї партії був славетний М а р к П о р ц і й К а т о н, який кожную свою промову в Сенаті, чого б вона не торкалась, закінчував словами: «Ceterum censeo Carthaginem esse delendam» (крім того я вважаю, що Картагену повинна

бути знищена). Але Картагенці покладали усі свої сили на те, щоби Рим не міг знайти причини для війни, і це довго їм вдавалось. Коли в них виник спір з другом Рима нумідійським царем Масініссом за великий шмат землі, і коли Рим, до якого обидві сторони звернулись, щоби їх розсудити, присудив спірну землю Масініссі, Картагенці покорились цьому без суперечок (166 р.). Однак коли Масінісса в 150 році напав на Картагенські землі, Картагенці були примушені оборонятись і завязали бій, в якому були розбиті Масініссом. Позаяк згідно умовам миру після другої Пунійської війни Картагена могла вести війни не инакше, як за згодою Рима, Римляни заявили, що умови миру порушені і оголосили Картагені війну. Картагена і тепер не хотіла війни і послала до Риму 300 заложників. Але коли, не вважаючи на це, римське військо все ж вступило на картагенську землю і Римляни почали вимагати від Картагени розруйнувати місто і оселитись далеко від моря, Картагенці побачили, що їм не позбавитись війни, і почали оборонятись з відвагою одчаю. Римляни обложили місто, але взяти його довгий час не могли і терпіли раз у раз поразки від Картагенців. Тільки коли в 147 році головування по над римським військом було доручене молодому Публію Корнелію Сціпіону Еміліану, цей зумів відризати Картагену від усяких зносин з іншими місцевостями, чим позбавив її харчових продуктів і довів до страшного голоду, а в 146 році взяв місто приступом. Кілька днів місто грабувалось римським військом, а потім було спалене до щенту; все населення, яке не загинуло за час облоги і приступу, було продане в неволю. Місце, де була Картагена, було залишено пусткою і присвячено підземним богам. Картагенські землі були зроблені римською провінцією під назвою «Африка».

Провінція Македонія. Ще на два роки раніше від Картагени зробилась римською провінцією і Македонія. Причиною цього було те, що в Македонії з'явився самозванець під ім'ям сина царя Персея — Пилипа (Псевдо-Пилип), до якого пристала частина Македонців. Військо його було розбите Римлянами під керуванням претора Квінта

Це цілія Метелля, і Македонія була покарана тим, що її було позбавлено і тієї тіні самостійности, яку вона ще мала. Її було злучено з Тессалією и Епіром і повернено на римську провінцію (148 р.).

Ахейська війна. Грецькі держави складали, як вже згадано вище між собою кілька союзів, з яких одним з найбільших був союз ахейський, який обіймав всю південну частину Греції — так званий півострів Пеллопонес. Однак одна з держав, що входила в цей союз, Лякедаймон, або Спарта, уверто не хотіла визнавати над собою влади союзу і в кожному випадку яких будь непорозуміннь зверталась зі скаргою до Риму. Це дуже хвилювало ахейців і вони порішили нарешті знищити Спарту і в 147 році оголосили їй війну. Тоді і Рим почав війну з ахейцями. До останніх прилучилися мешканці інших частин Греції (беотійці, локри і инш.). Однак в бої на межмор'ї Істмі війська грецькі були розбиті римським консулом Муммієм, який після цього взяв і розруйнував головне місто ахейського союзу — Корінт (146 р.). Вся Греція, крім двох держав — Спарти і Атен, була цілковито позбавлена самостійности і прилучена до провінції Македонії, яко її частина.

Іспанія і Нуманційська війна. В Іспанії Римляни після другої Пунійської війни заволоділи головним чином тією її частиною, яка належала Картагені, себ то південним і західним бережжями. Але вони тим не задовольнились і негайно прийнялись за упокорення внутрішніх частин Іспанії, які були населені народами Іберського коріння, що з них найчисленнішими і найміцнішими були Кельтібери і Люзітани. Народи ці були дуже войовничі і часто робили напади на римські границі, а після упокорення Римлянами — повстання проти римської влади, які доводилось втихомирювати з великими труднощами. Так, ми маємо відомости, що в 191—189 рр. намістник Іспанії Люцій Емілій Павел вів побідну, але тяжку війну з Люзітанами, а в 179—178 рр. Тіберій Семпроній Гракх втихомирив величезне повстання Кельтіберів. Після того тубольці заспокоїлись, але не надовго, і в 154 році виникло велике повстання Люзітанів, до якого прилучились Кельті-

бери і де які дрібніші народи Іспанії. Боротьба з ними була для Римлян дуже тяжка, особливо коли в голові повстання став Віріат, людина дуже талановита і енергійна, який впродовж 8 років з успіхом боровся з римськими військами. На сам кінець Римлянам вдалось через зраду вбити Віріата і в скорому часі після того упокорити Люзітанів. Але Кельтібери, головною фортецею яких було місто Нуманція, ще довго вели з Римом війну, доки на начальника римського війська не було призначено переможця Картагени Сціпіона Еміліана. Цей обложив Нуманцію і в 133 році голодом примусив її піддатись Римові. Від цього часу в Іспанії запанував на довгі часи цілковитий спокій.

Провінція Азія. В 133 році вмер без нащадків царь Пергамський Атталъ III, який в своєму заповіті призначив своїм спадкоємцем римський народ. Рим прийняв цю спадщину і організував з неї провінцію під назвою «Азія». Але перше Римлянам довелося приборкати повстання тубольців, яке підняв байстрюк одного з попередніх Пергамських царів. Цим завершився період поширення влади Риму по бережжам Середземного моря. З усіх боків, за невеликими винятками, оточували його римські володіння. Рим зробився повним господарем цього моря.

Внутрішня політика. В внутрішньому, чисто політичному, житті власне Рима той період, який ми нині розглядаємо, не приніс нічого нового, що й цілком зрозуміло, бо політичні права горожан римських були вже урівнені, а головним робом увага народу віддавалась політиці зовнішній — безупинним війнам і устрою нових земельних придбань. Ті невеликі зміни, які можна одмітити, зводяться до все більшого зміцнення значіння нобілів, про яких вже говорилося раніше; всі вищі посади виключно займались ними, при чому була введена послідовність тих посад: консулом не міг бути той, хто не був раніше еділем, цензором — той, хто не був консулом. Посада диктатора, яка не уміщалась в цю послідовність, після 2-ої пунійської війни цілком зникла. Через надбання нових територій по за Італією з'явилось багато

нових урядових посад керівників тих територій, які получали назву «п р о в і н ц і й».

Устрій провінцій. Провінції дістали інший устрій, ніж придбання Рима в самій Італії. Мешканці їх вважались не союзниками, а підданцями римського народу, їх землі — маєтком цього народу, за користування з якого вони повинні були платити Римові чинш, як орендарі. Керували тими провінціями римські урядовці, які надсилались Сенатом і вибирались ним з бувших римських магістратів. Вони називались проконсулами і пропреторам і мали над населенням провінцій цілком необмежену владу. Тому, а також через те, що ті проконсули і пропретори не отримували постійної платні за свою працю, тай мінялись щорічно, вони страшенно зловживали своєю владою і обдирали яко мога провінціальне населення. Скарги на них до Сенату не давали жадних наслідків, бо нобілі, з яких складався й Сенат, підтримували своїх.

Економічне життя. Коли як не рахувати провінцій, політичне життя Рима не мало в собі великих змін за період, який ми розглядаємо. За те його життя економічне за цей час цілком змінилося. Безупинні війни, особливо-ж війна з Ганнібалем, яка велася в самій Італії, цілком знищили більшість дрібних сільських господарств. Разом з тим саме ведення такого господарства зробилось зовсім некорисним, бо хліб значно подешевшав через те, що величезні маси його з'явилися на римському ринкові з багатьох провінцій, які й природними умовами і культурно стояли, як наприклад Сіцилія, значно вище за Рим і Італію. Більшість хліборобів через те кидала свої землі і переходила до міста Риму, де і складала з себе мійську чернь, так званих в Римі «п р о л е т а р і ї в». Ця чернь, як горожане, мала право голоса в коміціях, а коміції вибирали магістратів. Тому нобілі, які добивались яких будь урядових посад, скуповували дешевий хліб з провінцій і дурно роздавали його народові, себ-то пролетаріям, щоби мати за собою більше голосів. Народ зледачів, збіднів і попав в нову залежність від заможних людей. Разом з тим в руках останніх почали скупчуватись все більші багатства, головним робом через торгівлю, яка

після того, як Середземне море зробилось мало не внутрішнім озером для Рима, почала розвиватись в Римі надзвичайно і давати величезні прибутки. Почав наростати капітал, а разом з тим виникати всякі грошові підприємства. Між такими підприємствами перше місце займала посесія (оренда) державних податків в провінціях: орендарі таких податків, або як їх називали в Римі, «публікани», давали заздалегідь державі певну суму грошей і за це діставали право збирати податки в провінції без жадного догляду; й збирали вони їх, розуміється, в значно* побільшеному розмірі в порівнянні з витраченою сумою. Позаяк не завжди окремі особи були в стані видати одноразово державі всю суму податків, які належали з якої-будь провінції, публікани почали єднатись в товариства, а також засновувати банки для позичок грошей під великі відсотки.

Утворення станів сенаторів і верхівців. Перше всі багаті люде, в тому числі і нобілі, приймали участь в згаданих вище підприємствах. Але в 218 році було видано закона, який забороняв сенаторам і їх дітям займатись торговельними і грошовими справами, щоби зменшити можливість зловживань з боку людей, які мали в своїх руках державну владу. Правда, зловживання від цього не дуже зменшились, бо нобілі мали можливість приймати участь в грошових підприємствах через підставних осіб, найбільш через своїх же власних вільновідпущеників. Але закон цей розділив все ж аристократію на дві частини, з яких згодом зформувалось два окремих стани: стан сенаторів (*ordo senatorius*) і стан верхівців (*ordo equester*). До першого належали нобілі, які були разом з тим великоземельними власниками, до другого публікани, банкіри і багаті купці. Назву верхівців вони дістали через те, що як люде заможні, які мали можливість вступати до війська на власному коні, вони записувались в центуріатських коміціях (див. стор. 9) до центурій верхівців. Обидва стани відносились межі собою дуже неприязно, що однак не перешкоджало їм допомагати один одному в визискуванні населення провінцій.

Сільське господарство. Через огульний продаж селянами і взагалі малоземельними власниками своїх земель які скуповувались багатими людьми, а ще більш через можливість для нобілів отримувати від держави за безцінь землі державні (*ager publicus*), що їх відбиралось від упокореного населення як в Італії, так і в провінціях, дрібне сільське господарство мало не зовсім щезло і замінилось господарством капіталістичним. Утворились величезні маєтки, так звані *л'ятіфундії*. Господарство в них провадилось вже не руками господарів, а виключно за поміччю невольників. Притому в самій Італії, де хліборобство давало, як вже вище сказано, малий прибуток, воно почало замінятись скотарством, головним робом розведенням овець за для вовни.

Невільництво. Для ведення капіталістичного господарства була необхідна велика кількість невольників. І ця кількість збільшувалась дійсно надзвичайно швидко, головним робом через безперестанні побіденні війни, які давали можливість повертати на невольників маси військових бранців і взагалі населення упокорених місцевостей. З збільшенням числа невольників змінилось і поводження з ними: вони зробились в очах Римлян не частиною господарства, як в старі часи, а крамом, якого можна було купити стільки, скільки треба, були б тільки гроші. Невільників кормили, щоби вони могли добре працювати, але поводитись з ними жорстоко, били за всяку дрібницю, а в старості продавали за безцінь, як негодящу вже худобу. Знаючи, що невольники ненавідять своїх панів, Римляни дбали про те, щоби підтримувати межі невольниками ворожі відносини і не давати їм можливости з'єднатись. Однак це не завжди вдавалось і иноді по де яких місцях виникали повстання невольників, які доводилось втихомирювати за поміччю оружної сили з великими труднощами. Особливо відомо повстання невольників в Сіцилії під проводом *Е в н а*, дуже талановитої людини, яке тягнулось кілька років і було втихомирене лишень тоді, коли римському війську пощастило обложити і взяти приступом два міста де скупчилися повстанці.

Релігія і звичаї. Через війни Римляни познайомились з релігіями багатьох народів які стояли дуже вище від них по культурі і мали гарно розроблені релігійні системи. Це не могло не вражати Римлян і вони мимоволі підпадали під вплив цих систем особливо системи Грецької. Згодом суворі глибоко практичні боги Римлян почали приймати в їх очах фантастичний вигляд богів грецьких. Разом з тим в Римі поширювались і культу східних богів і богинь. Така мішанина богів не могла не привести до зменшення релігійного почуття а це в свою чергу — до значного пониження моральності. Поширився культ Вакха — грецького бога вина а разом з тим поширилось п'янство. В Римі з'явилися повії; число одружіннь меншало, число розводів навпаки більшало. Родина, яка колись була найміцнішою підвалиною римської держави, почала розкладатись. Збагачення окремих родин, які займались грошовими і торговельними справами, сприяло розвитку розкоші в приватному житті. Будувались величезні приватні домн з садами і парками, внутрішня оздоба домів крашала, з'явилися дорогі меблі, золотий і срібний посуд. Зробилось звичаєм в багатих домах робити розкішні обіди і вечери, уряджати урочисті свята як приватні, так і громадські. Останні уряджались багатими людьми, які хотіли придбати любов черні, а тому не шкодували грошей на такі свята, улаштували на них театральні вистави, а також так звані «глядіаторські бої», на яких невільники повинні були збройно битись межи собою доти, доки один одного не вб'є. Ці бої зробились скоро найкращою забавкою для Римлян.

Катон. Поширення розкоші в звязку з збідненням народа, занепад релігії, пониження моральності звертали на себе увагу де яких людей, які зуміли зберегти в собі всі прикмети стародавніх Римлян, і ті люде тратили всі свої сили на те, щоби вернути своїх сучасників до стародавніх звичаїв, але успіху, розуміється, мати не могли через те, що не могли знищити тих причин, які привели римський народ до такого стану. З тих людей найбільш славетний — **Марк Порцій Катон**, той що настоював на знищенні Картагени. В приватному житті Катон жив дуже оцадно, жадної

роскоші не заводив, хоча займав найвищі посади в державі. Він був сенатором, намістником Іспанії, консулом і навіть цензором в Римі. Часи його цензорства були дуже скрутні для римської аристократії, яку він переслідував за розкіш і занепад моральності. Також переслідував він і Греків, яких вважав за головну причину всіх бід. Він написав книгу про те, як треба жити на світі, але і нею не міг змінити хода історії; за те ця книга є донині найкраще джерело, з якого ми дізнаємось про тодішнє римське життя.

Література і мистецтво. Коли знайомство з Греками пошкодило римській релігії і моральності, за те воно ж принесло Римові величезну культуру. В Римові розповсюдились грецькі школи, грецька література, і кожний Римлянин з вищих клас вважав для себе обов'язковим знати грецьку мову. На сцені почали ставити грецькі драми, які перекладались на латинську мову. З Греції привозились в великій кількості твори скульптури, якими кожний заможний Римлянин оздоблював обов'язково свій дім. Згодом стали з'являться і римські оригінальні літературні твори, але в тому періоді, який ми розглядаємо, вони ще були наслідуванням грецьких зразків. Найбільш відомими з римських письменників того часу були Плав (254—184 р.), і Теренцій (195—159), які перероблювали грецькі комедії для римської сцени, але вкладали в них багацько власних думок.

Крім поезії розвинулись в Римі і прозаїчні писання, особливо твори історичні, в яких теж дуже помітний вплив знаменитих істориків Греції — Геродота і Тукідіда. Навіть Катон, що так ненавидів Греків, не міг уникнути їх впливу в написаній їм першій історії Рима з давніших часів, під заголовком «*Origines*» (Початки).

V. ЧАСИ РЕВОЛЮЦІЇ, СВІТОВОГО ПОШИРЕННЯ ВЛАДИ РИМА І ЗАНЕПАДУ РЕСПУБЛІКИ.

(Від 133 до 29 року перед Р. Хр.).

Необхідність реформ. Внутрішній стан римської держави, що його описано вище, необхідно вимагав реформ, особливо

що до підняття селянського стану, бо римське горожанство, яке в коміціях вирішало долю держави, а головним робом вибирало магістратів, в більшості зробилось мійською чернью, підкупною і несталою, яка давала свої голоси тому, хто більше заплатить. Це загрожувало постійною небезпечною державі, яка не мала на кого опертись. Треба було знову скласти цю підпору держави, цей міцний стан дрібних земельних власників, для яких не існує бурхливих настроїв хвилини і які з усієї сили стараються підтримувати державний лад, як охорону свого власного спокою і добробуту. Необхідність розв'язання цього питання визнавало багато людей з вищих верств громадянства, які склали межі собою партію, що отримала назву «п о п у л я р і в» (народників) в противність партії, яка обстоювала інтереси заможних класів, не визнавала можливості жадних реформ і мала назву «о п т і м а т і в». Багато з популярів обмірковувало питання про те, яким робом досягти згаданої вище мети, і доходило до різних висновків. Між иншим ще Катон працював над заснованням на землях, відібраних від упокоєних народів, по за межами Італії колоній за для безземельних римських горожан. Це, розуміється, було кбристне тим, що зменшувало кількість римської черні, але не рiшало питання, бо на коміції колоністи не могли з'являтися через далекість від Риму і коміції залишались юрбою черні. Ясно було, що насадити нових селян треба не по за межами Італії, а як найближче від Риму. Для цього було два способи: або відібрати від заможних людей величезні простори державної землі, які вони орендували від держави і призвичаїлись вважати за свою власність, або наділити правами римських горожан так званих «союзників», серед яких ще цілком непорушно зберігся селянський стан, з яких головним чином набіралось в цей час римське військо і які через те завжди ремствували на явно несправедливе поменшення своїх прав. Але перший спосіб викликав опір серед Сенату і оптиматів, другому ж противились ще і народні зібрання, вважаючи це за замах на свої права. Довгий час справа обмежувалась самими лише побажаннями. Так, родина Сціпіонів, яка через славетну діяльність переможця Ганні-

баля — Сціпіона Афріканського Старшого і упокорника Картагени Сціпіона Еміліяна, якого називали Сціпіоном Афріканським. Молодшим, — мала величезний вплив в Римі і користувалась любов'ю з боку народу, кілька разів вносила пропозиції поділити між бідних горожан громадські землі, але не рішалась підняти одверту боротьбу з Сенатом, більшість якого складалась з оптіматів. На сам кінець однак з'явилося двоє енергійних людей, які не побоялись боротьби. Це були два брати — Тіберій і Гай Гракхи. Вони походили з заможної родини Семпроніїв. Батько їх був консулом і цензором, а мати, на ім'я Корнелія, була дочкою Сціпіона Афріканського Старшого. Це була високо освічена жінка, яка дала своїм синам найкраще виховання і памятаючи погляди свого батька, привчила їх з увагою відноситись до інших верств громадянства.

Тіберій Гракх. Першим виступив на поле боротьби за аграрну реформу старший з братів Тіберій. В 133 році він добився вибору свого в народні трибуни і запропонував відновити старий закон Ліцінія і Секстія (див. стор. 29), що до землеволодіння, а власне встановити заборону володіти одній особі більш ніж 500 югерами державних земель (*ager publicus*) а разом з дітьми більш ніж 1,000 югерами; решта повинна була бути відібрана державою і передана на правах вічної оренди біднішим горожанам і почасти союзникам, частками в розмірі 30 югерів кожна. Щоби цей закон не міг перейти через коміції, оптімати підкупили другого народного трибуна Кнея Октавія, який заявив своє *veto* проти розгляду Гракхова закона. Тоді Тіберій Гракх зробив перший свій крок революційного характеру: хоча народній трибун мав право незміняемости на час, на який його вибрано, Тіберій вніс в коміції пропозицію ухвали про те, що трибун, який йде проти волі народа, цовинен бути скинутий з посади. Пропозицію було прийнято, Октавія скинуто і закон Гракха ухвалено ще й з додатком, що між безземельними повинна бути поділена грошова спадщина царя Пергамського (дивись вище стор. 47). За для переведення закона в життя, було встановлено

комісію з трьох осіб, так званих *tresviri agris dandis, assignandis, iudicandis* (трійця людей для роздачі, призначення і присудження земель), якій дано право рішати остаточно всі юридичні питання, що могли виникати в зв'язку з виконанням закону. На перших членів комісії було обрано Тіберія Гракха, його молодшого брата Гая і його тестя Аппія Клявдія. Щоби закінчити справу, Тіберію треба було бути вибраним на народнього трибуна і на наступний (132) рік. Але вибирати трибуна два роки підряд було заборонено законом. Тоді Тіберій рішився на другий свій революційний крок — виставив, не вважаючи на закон, свою кандидатуру, а оптиматів, які вороже відносились до нього за його реформу і хотіли стати йому на виборах на перешкоді, рішив вигнати силою з коміцій. Коли прийшов день виборів, оптимати з'явилися на коміції озброєні, підняли страшний гармідер і, коли Тіберій необережно показав на свою голову в пояснення того, що йому загрожує небезпека, закричали, що Тіберій пропонує народові покласти йому на голову царську корону, кинулись зі зброєю на прихильників Тіберія і забили на смерть як його самого, так і 300 його прихильників. Однак смерть Тіберія не припинила виконання його закону: встановлена ним комісія в новому складі, але при участі в ній Гая Гракха, продовжувала свою діяльність. Поки вона ділила безспірні громадські землі, справа йшла добре і багацько горожан отримало наділи. Однак скоро їй довелось зустрінутись з великими труднощами, коли вона почала вияснити межі громадських і приватних земель, бо великі простори цих земель були ще в давні часи забрані не тільки великоземельними власниками, а й хліборобами, що належали до «союзників». Незадоволення, яке викликала середь цих останніх діяльність комісії, дало привід — відібрати право окреслення меж від комісії і передати його консулям, а це відразу припинило взагалі всю справу. Гая Гракха, щоби він не перешкоджав, було призначено квестором в Сардинію. Але другий з членів Комісії — Фульвій Флякк добився свого вибору на народнього трибуна і в 125 році вніс проект закону про поширення на союзників всіх прав римського горожанства. Цим він надіявся з одного боку

зміцнити і підняти це горожанство, а з другого — примусити союзників не робити опору — закону Тіберія. Закон Флякка однак не пройшов, що викликало велике обурення серед союзників. Одне союзницьке місто «Фрегеллі» навіть підняло повстання проти Риму, яке було втихомирено збройною силою, місто знищено і на його місці засновано римську кольонію. Повстання далі не поширилось, але наслідком його був самовільний приїзд з Сардинії Гая Гракха.

Гай Гракх. Це була людина надзвичайних здібностей і енергії і чудовий промовець. Негайно після приїзду (123 р.) його було вибрано на народнього трибуна. Свою політику Гай повів значно хитрійше, ніж його брат. Перше, він подбав про те, щоби забезпечити за собою голоси як мійської юрби, так і горожан, які жили по за Римом і лишень наїздили туди: він провів закон про те, щоби кожний римський горожанин, що знаходиться в Римі, мав право по дуже дешевій ціні купувати хліб з громадських збіжниць. Потім Гай постарався привабити до себе стан верхівців тим, що запропонував і провів закон про те, що суддями повинні бути не нобілі, а люде, які не займають жадної іншої посади і мають стільки майна, скільки треба, щоби числитись в центуріях верхівців. Цим способом Гай розлучив Сенат від верхівців, які й стали на бік Гая разом з мійським пролетаріатом. Далі Гай провів ще закони про те, 1) щоби салдати отримували вбрання від держави за дурно, і 2) щоби йому, Гаю, було доручено будування доріг і громадських домів. Будівля доріг була дуже потрібна для хліборобів по селах і їх було лехко цією будівлею привязати до себе. Тільки так підготувавши ґрунт, Гай приступив нарешті до продовження аграрних реформ свого брата. Але й тут він повів справу дуже обережно: перш за усе він вніс проєкт закону про заснування двох нових кольоній в Італії, до якого один з його товаришів додав ще кольонію в Африці на місці бувшої Картагени. Потім він відновив проєкт Фульвія Флякка про надання горожанських прав союзникам. Але в цьому останньому проєкті була величезна помилка Гая, яка його й згубила. Йї використував сенат, щоби відірвати від Гая прихильність значної частини мійського пролетаріату.

Разом з тим, щоби зменшити вагу першого закону Гая, сенат намовив другого трібуна Лівія Друза внести проєкт засновання не двох, а дванадцятьох колоній в межах Італії. Далі, щоби примусити народ відзвичаїтись від Гая Гракха, його було післано до Африки за для засновання колонії на місці Картаґени, а за цей час пущено поголоску, що підземні боги, яким присвячено це місце, не згоджуються на заняття його людським житлом. Коли Гракх повернувся до Риму, він побачив, що його становище хитається, і був змушений вступити в одверту боротьбу з Сенатом. Він зі своїми прихильниками зайняв Авентинський холм. Сенатське військо обложило Авентин і взяло його збройною силою. Гай Гракх з своїми прихильниками втік і за час утечі був забитий. Разом з ним загинуло більш ніж 3,000 його прихильників.

Наслідки революції. Революція Гракхів не дала тих наслідків, яких сподівалась партія популярів: реакція, яка виникла з боку оптиматів, знищила більшість законів, проведених Гракхами. Правда, закон про наділення землею юридично скасований не був, але фактично він виконувався лишень в часті про засновання нових колоній римських горожан по за межами Італії, так що своєї дійсної мети не досягав. В повній силі залишились лишень два закони, які по ідеї Гая Гракха повинні були бути лишень підсобними засобами за для проведення аграрної реформи: це закон про передачу судів верхівцям і закон про дешеву продажу хліба мійській черні. Обидва вони в результаті наробили римській державі велику шкоду. Суди, які перейшли до рук виключно заможних людей, зробились, правда, менш підкупливими, але за те вони обстоювали виключно інтереси свого стану, особливо публіканів, які дістали повну волю визискувати до схочу населення провінцій. З свого боку нобілі, сила яких через відняття від них судів була зменшена на користь ворожого їм стану багатирів — верхівців, побачили необхідність, за для успішної боротьби з верхівцями, теж побільшити свої капітали, а через те, що всі урядові посади займались їми, особливо в провінціях, теж почали ще більш, ніж раніше, використовувати на власну руку

свою владу: хабарництво і підкупство досягло в скорому часі в стані nobilitas величезного розвитку. Що до закону про дешеву продажку хліба народові, він спричинився до надзвичайно великого побільшення кількості мійської черні, себ-то до результату, цілком протилежного тому, до якого прямували Гракхи. Далі, що до становища селян, а також і союзників, тих двох сил, на яких будувалась міць Римської держави, воно не покращало, а навпаки ще гіршало. Через те незадоволення, особливо серед союзників, росло все більш і більш, що загрожувало повним розвалом держави. Треба було знайти яку небудь иншу силу, на яку могла би опертись держава. В державі, яка цілий час збройною силою поширювала свої межі, така сила натурально з'явилась в виді війська, яке скоро й зробилось елементом, найбільш звязуючим всі частини римської держави. Ясно тому, що й головне керування державою повинно було перейти від сенату і коміцій до людей, які вміли організувати і привабити до себе військо. Настав період полководців, з яких першим був Гай Марій.

Гай Марій і війна з Югуртою. Гай Марій походив зі стану верхівців. Свою військову службу він почав з нижчих посад в Іспанії, під головуванням Сципіона, і висунувся на вищі посади головним робом через свої військові здібності. Nobilitas, які вважали всі вищі військові і державні посади ніби-то своєю власністю, всіма силами противились підвищенню Марія яко «homo novus» (нова людина), і зробили тим собі з нього запеклого ворога. Ворогування з nobilitas привабило до Марія нищі верстви народу і його було проведено перше на народнього трибуна, а потім і на консуля (107 р.). Це було за часи війни з Нумідійським царем Югуртою, що вступив на трон проти волі Риму, під протекторатом якого знаходилась Нумідія, і шляхом вбивства своїх братів у перших, що мали більше від нього прав на царську владу в Нумідії. В 112 році Рим проголосив війну Югурті, яка однак тягнулась дуже довго і без певного успіху, бо Югурта вмів завжди підкупити римських полководців. Тільки коли керування військом було доручено консулеві Цецілію Метеллю (108 р.), в якого помішником

(легатом) був Марій, справа Югурти пішла на гірше. Остаточно ж закінчив в 107—106 роках цю війну Марій, який розбив кілька разів Югурту, вигнав його зовсім з Нумідії, а коли Югурта втік до сусіднього царя Мавританії Бокха і отримав від нього підмогу, Марій два рази розбив війська Бокха і шляхом переговорів примусив Бокха видати Югурту. Між иншим переговори ці провадив Люцій Корнелій Сулля, який був при Марії, як квестор. Нумідія частиною була прилучена до римської колонії Африки, частина була дана в керуванні братові Югурти, частина Бокхові. Югурта, який в тріумфі Марія йшов за його колісницею, був потім забитий в вязниці.

Реформа війська. Коли Марію було доручено вести війну з Югуртою, сенат хотів похитнути його популярність і odmовив дати йому досить велику кількість війська з горожан і союзників. Тоді Марій оголосив призив добровольців і почав приймати до війська всіх бажаючих з пролетаріїв, мешканців провінцій і навіть вільновідпущеників. Таким робом з війська громадян він зробив військо наймане, яке було звязане не з державою, а з тим, хто дбав про його інтереси, себ-то з полководцем і з'явилось слухняним знаряддям в руках останнього. Щоби як найбільш поставити військо в залежність від полководця, Марій провів закон про наділення людей, що прослужать бездоганно в військові 16 років (ветеранів), участками з державних земель у власність. Пізнійше Марій знищив повинність стану верхівців складати в військові кінноту і замінив їх такими ж найманими вояками, як і в піхоті, скасував взагалі різницю між станами людности в військах, чим остаточно здемократизував їх, запровадив для всіх однакову зброю (короткий спис — *pilum*), поліпшив дисципліну і стрій війська в час боя і встановив для кожного вояка обовязковість вивчення військової науки. Все це зробило з війська величезну силу і закріпило за ним те значіння в державі, яке викликалось, як вище згадано, необхідністю здобати опору для держави, позбавленої того стану людей (дрібних хліборобів), на який ранійш опиралась римська держава.

Кімбри і Тевтони. Після упокорення Цізальпінської Галлії і Іспанії Римлянам довелося подбати про те, щоби з'єднати ці землі суходолом. Це примусило їх вести війни з дрібними народами кельтського коліна, які населяли побережжя Середземного моря в Трансальпінській Галлії (нинішній Франції). Коло 121 року все це побережжя було упокорене і з нього образована провінція під назвою *Нарбоннська Галлія* (*Gallia Narbonensis*). По за границями цієї провінції жило ще багато цілком вільних народів Кельтського коліна, з яких ті, що населяли нинішню Францію, мали в Римлян загальну назву Галлів, а ті, що населяли землі між р. Майном і Рейном — назву Гельветів. Далі на схід і північ від них жили дикі народи Германські.

Коло 133 року один з германських народів **Кімбри** з невідомих причин дійшов до Рейна, з'єднався там з гельветським народом **Тевтон** і в 105 році обидва разом увійшли в Нарбоннську Галлію, де біля міста *Аравзіона* розбили і знищили цілком величезне римське військо. Становище Італії і Рима було дуже тяжке. Народня партія, яка довіряла одному лишень Марієві, добилася вибору його на консуля і на цю посаду його було обирано чотири роки під ряд противно звичаю, який не дозволяв вибирати навіть два роки підряд одну і ту саму особу на посаду консуля. Скориставши з того, що Кімбри після побіди пішли не до Італії, а до Іспанії, він набрав нове військо, навчив його, і коли Кімбри в 102 році повернулись з Іспанії і рушили одночасно з тевтонами на Італію — Кімбри крізь східні Альпи, Тевтони — крізь західні, — розбив їх ватаги по одинці: Тевтонів ще по за межами Італії в Нарбоннській Галлії коло міста *Акв Секційських* (102 р.), а Кімбрів коло міста *Верцеллі* в Галії Цізальпінській (101 р.). В цих боях обидва народи були винищені до щенту.

Марій і демагоги. Війни з Югуртою і Кімбрами, в яких полководці, які походили з нобілів, або винвилися підкупниками, або терпіли поразки через свою нездатність, дуже принизили значіння партії оптиматів, а партія популярів, яка від часів Гракхів цілком було припущкла, підняла голову. Керівниками цієї партії зробилось двоє людей — **Люцій**

Апулей Сатурнін і Гай Сервілій Глявція, обидва не дуже здібні політики, але надзвичайно смілі демагоги, себ-то люде, які вміли гарно балакати перед юрбою черні і мати на неї вплив. Марій, який через свої побіди і через ворожпечу до нобілів, зробився улюбленцем пролетаріата, з'єднався з згаданими демагогами і разом вони добились того, що одночасно Марія було обрано в 100 р. на консуля, Сатурніна на народнього трибуна і Глявцію на претора. З'єднавши таким чином в своїх руках всю вищу владу, ця трійця провела кілька законів чисто демагогічного змісту, з яких найголовніші — закон хлібний, згідно якому пролетаріат дістав можливість діставати державний хліб мало не за дурно, і закон про колонії, яким була встановлена в величезних розмірах колонізація провінцій головним робом для ветеранів Марія. Проведення цих законів йшло за поміччю вбивства противників його. Це спричинилося тому, що верхівці відбилися від народньої партії і з'єдналися з оптиматами. На виборох 99 року, коли Сатурнін і Глявція почали домагатись зі зброєю в руках повторного свого вибору, завязалась бійка. Марій, як консуль, повинен був прийняти від Сенату доручення втихомирити повстання і пішов проти своїх спільників. Обидвох їх було вбито. Партія оптиматів взяла гору; більшість законів Сатурніна було скасовано. Що до Марія, то він тимчасово одійшов на бік від державного життя.

Лівій Друз і Союзницька війна. Єднання верхівців з оптиматами тривало не дуже довго, бо верхівці, маючи в своїх руках і капітал, і суди, зуміли обернути в провінціях справу так, що керовники провінцій з нобілів підпали цілком в залежність від них.

Разом з тим в народі що дня все більшало незадоволення верхівцями через несправедливість їх судів. Все це дало можливість народньому трибунові 91 року Марку Лівію Друзу (синові того Друза, що був противником Гракхових реформ) на де який час сполучити оптиматів з народньою партією і провести слідуючі закони: 1) про передачу судівництва від верхівців до Сенату з побільшенням кількості членів останнього на 300, 2) про побільшення хлібних

видач горожанам і 3) про повернення в колонії для римських горожан всіх державних земель, які ще залишились. Щоби цей останній закон не зачепив інтересів союзників, Друз прилучив ще до цього закон про надання всім союзникам прав римського горожанства. Закони ті пройшли в коміціях, не вважаючи на опозицію з боку верхівців, але з чисто формальних причин затримались в Сенаті. За цей час Друза було вбито невідомо ким і його закони не увійшли в життя. Це страшенно обурило союзників, які побачили, що їх надія на римське горожанство не справдиться, — і вони підняли повстання проти Риму (90 р.). Повстання охопило мало не цілу Середню і Південну Італію і отримало назву Союзницької, або Марсійської війни (від народу «Марсів», частини Самнітів, який один з перших прилучився до повстання). Повстанці склали свою державу, осібно від Риму, і столицею своєю признали город Корфіній, якому дали нову назву «Італіка». Устрій нової держави був цілком римський: сенат з 500 членів, консулі, претори й інші магістрати. Війна з боку союзників велась з величезною завзятістю: в першому році її Римляни два рази були розбиті і хоча Марію, якого знову було закликано до влади, пощастило мати перемогу над союзниками, однак Римові довелось видати закони — перше про надання права горожанства союзникам, які не прийняли участі в повстанні, а потім і про надання цього права всім союзникам, що мешкали на південь від ріки Пада, з тим однак, що вони увійшли не в усі 35 триб, на які в цей час поділялось римське горожанство, а тільки в 8 з них. Це примусило багатьох з союзників до замирення; однак Самніти ще довго боролись з Римом і тільки в 88 році були остаточно утихомирені перемогами консуля Люція Корнелія Сулли. Наслідком союзницької війни було те, що ті цілі, які ставили перед собою брати Гракхи, більш менш здійснились: Рим знову мав де яку кількість дійсного горожанства. Але тепер це було за пізно, бо військо, яке вже почувало свою силу, та й склад якого вже не залежав від римських горожан, не могло відмовитись від свого значіння. Нове горожанство зайняло другорядне місце в державі, тим більш, що в цей

самий час Римська держава втрапила в небезпеку позбавитись всіх своїх східних провінцій, для боротьби з якою довелось напружити всі сили держави, значно побільшити військо, а тим ще підняти його вагу в державному житті.

Перша Мітрідатська війна і боротьба Марія з Суллею.
Ця небезпека прийшла зі сходу. За межами римської провінції Азії знаходилося багато дрібних держав — відломків колишньої великої держави Селевкідів. Одна з тих держав — Каппадокія, яка потім отримала назву «Понт», де від 114 року сів на престол царь Мітрідат VI, людина надзвичайно здібна і енергійна, за короткий час значно побільшилась і зміцніла, Мітрідат завоював мало не всі грецькі колонії на північному побережжі Чорного моря, а також і деякі сусідні держави в Малій Азії. В цьому він зустрічав багатьох перешкод з боку Рима і в деяких випадках йому доводилось відмовлятися від своїх завойовань. Але коли почалась союзницька війна, Мітрідат рішив, що настав слушний час для того, щоби помститись Римові за всі зроблені ним перешкоди, а також щоби поширити свою державу на всі східні володіння Риму. Підставами для певности в можливості здійснення згаданого плану було для Мітрідата те, що через надужиття нобілів і публіканів в провінціях Азії і Македонії населення цих провінцій відносилось до Риму надзвичайно вороже і тільки й мріяло про те, щоби скинути з себе римське ярмо. Мітрідат зібрав величезне військо, розбив римські війська, які знаходились в Азії, і заволодів цією провінцією. Разом з тим він за допомогою заснованої ним міцної флотії загарбав Егейське море і більшість островів на цьому морі. Щоби позбавитись в дальшому тяги війни якої-будь перешкоди з боку Римлян і інших Італійців, які в кількості до 150,000 населяли провінцію Азію, Мітрідат видав наказ в один день винищити всіх згаданих Італійців, що й було виконано. Їх майно було поділено межі Мітрідатом і місцевим населенням. Після цього Мітрідат пішов до Європи, заволодів Тракією, значною частиною Македонії і цілою Грецією, де Греки його зустрінули з захватом, як визвольника від римського ярма. Між тим в Римі становище було дуже погане. Боротьба межі Сена-

том і станом верхівців довела до того, що в 89 році був виданий закон про скасування виключного права верхівців на судові посади. Верхівці знову з'єдналися з пролетаріатом і народній трибун Сульпіцій Руф, який походив з верхівців, провів за поміччю насильств закона (88 р.) про те, щоби нові горожане з союзників, а також вільновідпущеники, які раніше належали лишень до 4-х мійських тріб, мали право входити в усі 35 тріб римського горожанства. Це було зроблено за для кінцевого розв'язання союзницького повстання, рівно ж і для того, щоби вільновідпущеники з більшою охотою йшли до римського війська. Ворогом до цих реформ виступив консуль Люцій Корнелій Суллія. Нобіль з походження, він належав до партії оптиматів і дуже вороже відносився до пролетаріату. Разом з тим це була людина великих талантів, гарний дипломат, що виявилось ще в Югуртинську війну, і чудовий полководець. Коли до Рима дійшли вісти про побіди Мітрідата, Сенат доручив консулеві Суллі голування над військами в війні з Мітрідатом. Тоді Сульпіцій Руф добився від народніх коміцій ухвали про те, щоби це голування було передано Марієві. Суллія однак, який знаходився з військом по за Римом, не признав цієї ухвали, з'явився в голові війська до Риму, і взяв Рим збройною силою. Сульпіцій, Марій і їх прихильники були присуджені до карі на горло і змушені були втікати, при чім Марію пощастило доїхати до Африки, Сульпіція ж було вбито. З наказу Суллі закони Сульпіція було скасовано, права народніх трибунів і коміцій значно зменшено на користь Сенату. Суллія зробився мало не самовластним царем в Римі. Але в 87 році йому довелось покинути Рим, щоби пійти на боротьбу з Мітрідатом, який в незмінним щастям воював з римськими військами на Балканському півострові. Найперше Суллія обложив Ацени і голодом примусив їх піддатись. Ацени, центр грецької цивілізації, були розграбовані і знищені мало не до центу. Війська Мітрідата, які були виряджені проти Суллі, були їм розбиті в великих боях під Херонеєю і Орхоме ном (в Беотії). (86 р.). За цей час з Риму було вислано на місце Суллі нового полководця — консуля Валерія

Флякка. Але Суллі не згодився передати йому головування над своїм військом. Частина війська Флякка перейшла до Суллі, а з частиною він пішов до Азії; там салдати вбили Флякка і вибрали своїм полководцем легата Фімбрію, під головуванням якого римське військо розбило війська Мітрідата і зайняло Азію і царство Пергамське. Становище Мітрідата ще погіршало, коли легат Суллі Ліціній Люкулль зібрав велику флоту і зайняв острови Егейського моря. Мітрідатові довелось просити миру, який і було заключено в 85 році. Мітрідат одмовився від всіх своїх завойовань і повинен був виплатити величезну контрибуцію. Військо Суллі, до якого прилучилось і військо Фімбрії, що покінчив життя самогубством, розташувалось в Азії і розграбувало цю провінцію так, що вона вже ніколи не могла дійти до булого дороботу. В 84 році Суллі перейшов до Греції, також її пограбував і почав готуватись повернутись до Риму.

Марій і Цінна. За часи відсутности Суллі в Римі знову підняла голову народня партія. В 87 році на консуля було вибрано голову цієї партії Люція Корнелія Цінну. Він добився відновлення законів Сульпіція, що спричинилось до нової боротьби партій, в якій оптимати отримали перевагу. Тоді Цінна запросив на підмогу Марія, який в цей час переїхав з Африки до Етрурії і там зібрав військо з незадоволених оптиматами союзників, вільновідпущеників і навіть втіклих невільників. Марій з Цінною зайняли Рим і Марій тоді помстився над своїми ворогами — оптиматами до сходу: п'ять днів без перешину тривала кривава буча. Марія після цього було обрано в семей раз на консуля, але на 13-ий день свого консульства він помер (86 р.). Головою в Римі залишився Цінна, який сам вибирав себе що року на консуля і сам призначав собі товаришів. Коли від Суллі отримано було вісти про те, що він повертається, Цінна з другим консулом Карбоном зібрани велике військо, щоби перейти на Балканський півострів і там зустрінутись з Суллею, але проти цього походу повстали легіони і Цінну було вбито (84 р.). Його замінив син Марія. Разом з Карбоном вони два рази боролись з військами Суллі, однак на сам

кінець були остаточно розбиті військами Сулли коло Колінеської брами міста Рима (82 р.). Син Марія покінчив життя самогубством, Карбон утік до Сіцилії, але потім його було взято в полон і покарано на горло.

Диктатура Сулли, його реформи і смерть. Почалась страшена помста Сулли над прихильниками Марія, так званими Маріянцями, не тільки в Римі, а й по всій Італії. Всіх їх було занесено в особливі списки, так звані «проскрипції», присуджено до кари на горло, майно їх було конфісковано, а діти й унуки позбавлені права займати державні посади. Оселі Самнітів, які найбільш підтримували Марія, були спалені, мало не все населення вирізано. Цікаво, що з того часу ця країна й донині являє собою мало не пустелю. Рештки Маріянців, які ще залишились по за межами Італії, найбільш в Сіцилії і Африці, були знищені молодим легатом Сулли Кнеєм Помпеем. Сулла зробився єдиним володарем держави; згідно його пропозиції Сенат дав йому диктаторські уповноваження на весь час, поки він сам буде вважати це потрібним; всі його розпорядження признавалось за закони. Сулла, яко переконаний оптимат, видав цілу низку законів, які всі йшли до побільшення влади Сената і зменшення значіння народніх коміцій, а також і стану верхівців. Право бути суддями було віднято від верхівців і передано Сенатові; щоби позбавити їх остаточно значіння, оренда податків в провінціях була скасована і заведено безпосереднє оподаткування провінцій.

Постанови народніх коміцій були поставлені в залежність від затвердження з боку Сената. Влада народніх трибунів була обмежена тим, що їх законодавні пропозиції підлягали попередньому розгляду в Сенаті; разом з тим сама посада трибуна була зроблена мало цікавою для людей, які хотіли керувати державним життям, бо осіб, які займали цю посаду, було позбавлено на завжде права займати які будь інші державні посади. Число судів було значно побільшено, а для того побільшено й склад сенату на триста нових членів, яких повинні були обрати народні коміції, але з людей, що мали майно не менше, ніж треба було для участі в центуріях верхівців. На будуче склад Сенату міг

доповнялись лише особами, що були обрані на посади квесторів. Через те значіння посад цензорів, які раніш слідкували за доповненням складу сенату, цілком впало. За для заняття державних посад були встановлені цілком докладні правила, що до послідовності і проміжних термінів межі окремими посадами. Консулі і претори вибирались на два роки, з яких перший вони несли лише цивільні обов'язки і не могли виїздити з Риму, а на другий переїздили до провінцій, яко проконсулі і пропретори, і там вже з'єднували з цивільною владою і керування військом. Межі двома послідовними посадами був встановлений двохрічний термін; а на ту ж саму посаду можна було бути обраним не раніш, як після 10 років. Число державних посад було збільшено: преторських посад було встановлено 8, квесторських — 20. Більшість революційних законів була скасована, в тому числі і закон про роздачу хліба, але два придбання революції були не тільки залишені Суллею, але ще й значно поширені: 1) коли з початку Суллі й позбавив де яких Італійців, за участь в горожанській війні на боці Маріянів, прав римського горожанства, за те потім він роздавав це право дуже щедро навіть невольникам: він відпустив на волю 10,000 невольників, які належали Маріявцям, дав їм право горожанства і склав з них щось вт роді своєї гвардії, яка й допомагала диктаторові в проведенні ним реформ; 2) також широко виконувались й закони про заснування нових римських колоній на громадських землях в Італії, які закладались здебільшого для ветеранів Суллі: за недовгий час в Італії було роздано цим ветеранам більш ніж 120,000 земельних участків. Після скінчення згаданих реформ Сулла в 79 році сам відмовився від диктатури і зробився приватною людиною. Вмер він нагло в 78 році. Його реформи треба вважати за спробу завести в Римі так звану «олігархію» (правління небагатьох), або аристократичну республіку. Таким способом партія оптиматів вважала можливим підтримувати державу, що не мала вже опори в народніх коміціях. Але олігархія взагалі — державний лад, який може існувати лише в невеликих державах, де не доводиться рахуватись з різноманітними інтересами

величезних народних мас. В Римі вона могла триматись лише особистими талантами і силою волі Сулли. Після його смерті відразу почалися заколоти.

Заколоти після смерті Сулли до скасування заведеної ним олігархії. Сулла не міг перешкодити вибору на одну з консульських посад 78 року Маріянца Марка Емілія Лепіда. Не вважаючи на перешкоди з боку другого консуля — оптімата Лютація Катулля, Лепід добився відновлення влади трибунів і роздачі хліба народowi, а також повернення земель багатьом з італійських союзників, що їх вони були позбавлені Суллою. На другий рік, коли Лепід, як проконсуль, дістав під свою владу провінцію Цизальпінську Галлію, він зібрав там військо і пішов на Рим. Однак його війська були два рази розбиті військами сената під головуванням Катулля і Помпея. Лепід був примушений переїхати до Сардинії, де скоро вмер, а його військо під головуванням поміщика його Перперни перейшло до Іспанії, в якій намістником був Маріянець Квінт Серторій, дуже талановита людина. Війська Сулли було витиснули Серторія з Іспанії, але коли в 80 році проти Риму повстали Люзітани, Серторій повернувся і прийняв на себе керування цим повстанням. Він запровадив в Люзітанії цілком римський лад, призначив Сенат і заволодів значною частиною Іспанії. Поставлений Суллою намістник Іспанії Цецілій Метелль не міг нічого зробити з Серторієм, влада якого була така міцна, що він наважився навіть вести від ім'я Риму переговори з Мітрідатом Понтійським. Коли до Серторія прилучились ще війська Перперни, становище Метелля стало цілком лихе, чому римський сенат й доручив Помпею з великим військом йти на допомогу Метеллеві (77 р.).

Однак і Помпеєві в боротьбі з Серторієм не дуже щастило: кілька років тягнулась війна з перемінним щастям, поки в 72 році Серторія не було зрадницьким способом вбито через змову, яку склав проти нього Перперна, що хотів сісти на його місце. Але в першому ж бої з Помпеєм військо Перперни було розбите, сам він дістався в полон і був покараний на горло. Після цього Помпей скоро утихомирив

Іспанію і в 71 році повернув через Альпи назад до Італії. По дорозі він спіткав і знищив до щенту юрби невільників, які втікали після невільницького повстання, яке виникло в Італії ще в 73 році під головуванням невільника Тракійця С п а р т а к а. Під прапором Спартака зібралось більш як 70,000 невільників і два роки він спустошив всю південну Італію, кілька разів розбивав римські війська і лишень тоді, коли ведення війни з Спартаком було доручене талановитому М а р к у Л і ц і н і ю К р а с с у, військо Спартака було розбите й сам він був забитий в бої. Як згадано вище, славу остаточного втихомирення невільницького повстання Крассові довелось розділити з Помпеєм. Вони одночасно повернулись з військами до Риму. Сенат, який після смерти Лепіда скасував запроваджені ним закони, зміцнив свою владу і завів повну олігархію, спіткав полководців не дуже прихильно. Тоді вони, хоча раніш і ворогували межі собою, з'єднались, оперлись на народню партію і добились вибору себе на консулів 70 року. Закони Гракхів були відновлені; народнім трибунам повернено повну владу, цензурі — її колишнє значіння, суди знов передані стану нерхівців, а також в інтересах цього стану була відновлена й оренда податків в провінціях. Таким чином заведеної Суллею, олігархії прийшов кінець.

Боротьба Люкулля з Мітрідатом і Тіграном. За часи внутрішніх заколотів, які займали всю увагу Римлян, на сході назрівала для них небезпека з трьох боків: Мітрідат Понтійський, з яким після Сулліного миру римські правителі Азії відновили було війну, розбив римське військо і примусив сенат скласти з собою новий мир, мало користний для Рима (81 р.); після цього він почав завойовувати маленькі держави на півночі Чорного моря і в скорому часі склав знов велику й могутню державу. В той же час зять Мітрідата Т і г р а н, царь Армянський, також значно поширив завойованнями свою державу і зробився сусідом римських володіннь; під його владу попала частина царства П а р т е с ь к о г о (Персідського) і Сирія до самих границь Єгипта. Крім того на півдні Малої Азії і на острові Креті склалася держава піратів (морських розбишак), які грабували не

тільки берега Азії і Греції, але ж наганяли жах і на побережжя Італії, Африки і Іспанії, чим цілком припинили римську морську торгівлю. Мітрідат, Тігран і пірати однаково вороже ставились до Риму і однаково стремили до знищення римської могутності. Першим в одверту боротьбу з Римом вступив Мітрідат, коли сусідня з його державою Бітінія після смерті її останнього царя перейшла, як спадщина, до Риму (74 р.). Військо Мітрідата було дуже велике і гарно вивчене військової муштри римськими ж офіцерами, яких надіслав Мітрідатові з Іспанії Серторій. Мітрідат увійшов до Бітінії, розбив римське військо і загарбав значну частину римських володінь в Азії. Але коли керування римським військом було доручене консулеві Люцієві Ліцінієві Люкуллюві, щастя зрадило Мітрідату. Його військо було обложене Люкуллем коло Кізіка і через брак харчів було примушене відступити. Далі фльота Люкулля цілком розбила флоту Мітрідата, а в 72 році Люкулль розбив і суходільне військо понтійського царя і зайняв самий Понт. Мітрідат втік до Тіграна. Упокоривши всю державу Мітрідата, Люкулль післав до Тіграна вимогу видати Мітрідата, але Тігран, який в цей час теж готувався воювати з Римом, odmовив в цьому. Тоді Люкулль вступив до Арменії, розбив військо Тіграна, яке було значно більше римського, і взяв нову засновану Тіграном столицю Арменії Тіграноцерту (69 р.). Тігранові довелося разом з Мітрідатом втікати в гори, до своєї старої столиці Артаксати. В 67 році Люкулль хотів рушити й туди, але в його військові почались заколоти – солдати відмовились від походу і Люкулль був змушений відступити з Арменії. Побіди його зішли на нівець. Тігран і Мітрідат повернулись до своїх держав і знову почали готуватись до боротьби з Римом.

Війна з піратами. Також без результату, як війна з Мітрідатом і Тіграном, була й боротьба Римлян з піратами: не вважаючи на те, що в 68 і 67 році римському полководцеві Квінту Цецілію Метеллю вдалося завоювати острів Крету, морські розбої на Середземному морі не тільки не зменшились, а ще й побільшилися, так що через ті розбої було неможливо доставити до Риму з провінцій потрібної

кількості хліба і там настушила велика дорожнеча, мало не голод. Населення почало хвилюватись. Тоді Сенатові довелося прийняти пропозицію народного трибуна Габінія про те, щоби вищу необмежену владу над усіма землями на 40 миль в глибину країни по побережжю Середземного моря доручити одній особі на три роки. Влада ця, рівна монархічній, була дана Помпесві. Він менш як за три місяці цілком очистив Середземне море від піратів, взяв всі їх укріплені міста в Азії, а більшість з піратів забрав в полон і оселив колоніями в провінціях, де вони скоро зробились мирними громадянами. Це зробило таке гарне вражіння в Римі, що тому ж Помпесві було доручено вести війну і з Мітрідатом і Тіграном, при чому уповноваження йому було дане на 5 років. (66 р.).

Помпей в Азії. В Азії Помпесві також пощастило, як і в боротьбі з піратами. Крім власного війська він забрав під себе й більшість військ Люкулля, договорився з Партами (Персами) про те, щоби вони напали на Тіграна і тоді пішов на Мітрідата, якого і розбив в ночному бої коло ріки Евфрата. Мітрідат втік, кинувся до Тіграна, але цей його не прийняв, бо в цей час він боровся з власним сином й з Партами, а тому бачив, що йому не сила боротись з Помпеем. Щоби уникнути остаточної погибелі, Тігран сам заявився до Помпея і віддався йому, через що Помпей дозволив йому знову повернутись на царство з тим, щоби держава Армянська признала над собою протекторат (вищу охоронну владу) Рима. Мітрідат же подався до своєї Понтійської держави, де почав було готуватись до нової боротьби з Римом. Але проти нього повстав власний його син Ф а р н а к — і Мітрідат, війська якого покинули його й перейшли до Фарнака, покінчив своє життя самогубством в місті Пантікапеї (на північному побережжі Чорного моря, в нинішнім Криму). Фарнак зараз же заключив мир з Помпеем, відступивши Римові більшу частину Понтійської держави, яка й була повернена Помпеем в Римську провінцію (64 р.). Крім Понта Помпей заволодів ще Сирією, де скинув з царювання останнього Селевкіда, а також і Іудеєю, де він вмішався в боротьбу двох братів кандидатів на царство Гіркана і Арістовула.

Спiр Помпей порiшив на користь Гiркана, але Аристовул розпочав з Помпеем вiйну, яка закінчилась його смертю i взяттям вiйськами Помпея столицi Іудеї Іерусалима.

Гiркановi Помпей залишив лишень владу первосвященника, а Іудею прилучив до нової провінції Сирії. Покінчивши завойвання, Помпей ще потратив де який час на упорядкування управління в нових провінціях i заснування там колоній для своїх ветеранів. Лишень в 61 році повернув він з вiйськом до Риму.

Партії в Римі. В відсутности Помпея в Римі по старому йшла боротьба партій — оптиматів з популярями. Партії ці однак в ті часи в своїх завданнях значно перемінлились в порівнанні з тим, що було раніш. Як вже було нами згадано, римське горожанство вже не було в стані дійсно керувати державою, перейшло на другий план i перше місце зайняло вiйсько, яке з'явилося дійсною опорою держави; тому кожний талановитий полководець, який вмів привабити до себе вiйсько, тим самим міг легко зробитись i державним керівником. Але з другого боку щоби головувати вiйськом, треба було перше дістатись на посаду вищих магістратів, а на ці посади вибирали народні коміції. Таким робом той, хто хотів грати ролю в державному керівництві, повинен був перше отримати любов з боку коміцій, себ-то найбільш мiйського пролетаріату. А для цього треба було підлещуватись до цього пролетаріату, дбати про те, щоб він був ситий, i розважати його такими видовищами, які йому подобались, найбільш боями глядіаторів. Партія популярів i складалась в цей час не з людей, які хотіли працювати для народу, а з таких, які через цей народ йшли до своєї власної мети. З другого боку нобілі, які досі через сенат фактично керували державою, натурально не могли згодитись на такий стан рiчей, як вказано вище, i робили всі зусілля за для того, щоби зберегти своє попереднє значіння. Єдиний спосіб для цього була олігархія, спробу якої ми вже бачили в реформах Сулли. От до цієї олігархії i стремилась нині партія оптиматів. Межи популярями тих часів на перше місце крім Красса видвинувся 1'ай Юлій Цезар, межи оптиматами —

Марк Порцій Катон — Молодший і Марк Тулій Ціцерон.

Цезар, Катон і Ціцерон. Цезар народився 100 року. Він був небожем жінки Марія і зятем Цінни. За часи панування Сулли він служив в військові і тримався по за політикою. Лишень після смерті Сулли він з'явився до Риму і скоро зробився помітним через своє красномовство. Це була людина надзвичайних талантів, як оратор, письменник, полководець і адміністратор. Страшенно шанобливий, але разом з тим обережний, він дуже поволі йшов вперед і кожний свій крок старався закріпити як найкраще. В 68 році він був квестором в Іспанії, в 65-му його було обрано на еділя. За час едільства Цезар витратив величезні гроші на урядження розваг для мійського пролетаріату, чим завоював з його боку повну прихильність. Разом з тим він приятелював з Крассом, який через свої величезні багатства грав в той час першу роль в партії популярів. Катон Молодший, нащадок Катона Старшого, був людина чесна і щира, але з дуже вузьким світоглядом: обороняючи інтереси оптиматів, він був певний, що з'являється оборонцем старої республіки проти можливості тиранії, і цілком не розумів того, що республіка в тому виді, як в стародавні часи, вже не існувала, що він обороняє олігархію, себ-то туж саму тиранію, тільки не людини, а класи. Що до Ціцерона, який народився в 106 р. і походив з стану верхівців, це була людина великого розуму і надзвичайного ораторського таланту, великий шанобливець, але разом з тим в нього не вистарчало рішучості і вміння просто прямувати до поставленої собі мети. Ціцерон перше належав до партії популярів і між иншим виступав в оборону доручення Помпееві закінчити війну з Мітрідатом, чому противилась партія оптиматів. Але в 63 році, коли Ціцерона було обрано на консуля за поміччю оптиматів, він змінив свою орієнтацію. Причиною цьому була змова Катіліни.

Змова Катіліни. Люцій Сергій Катіліна походив з нобілів. Що це була в дійсности за людина, які були дійсні мети її діяльності, сказати, дуже трудно, бо ми не маємо цілком безсторонніх описів тих часів і відомости про Катіліну

беремо головним робом з промов проти нього ворога його Ціцерона. В усякому разі, про Катіліну можна сказати, що він не був позбавлений таланту і енергії, хотів грати першу роль в державі і склав де який гурток прихильників з молодих збіднілих аристократів, яким обіцяв в разі, коли він добьється свого, гарні посади і можливість загарбати великі гроші. Колись прихильник Сулли, він перейшов до партії популярів, маючи надію за її допомогою дійти до поставленої собі мети. Які були в Катіліні відносини з Цезаром і Крассом, сказати трудно. Але в усякому разі є багато доказів того, що обидва коли й не приймали безпосередньої участі в гурткові Катіліни, однак в усякому разі не ставились до нього вороже, що пояснюється найбільш тим, що обидва боялись, щоби Помпей після повороту до Риму, не заволодів усією владою, і хотіли мати силу, яку б можна було поставити проти. Що до партії оптиматів, вона, не співчуючи Помпееві, тим менш могла співчувати Катіліні, бо перш за все в його діяльності бачила замах на владу сенату. Кілька разів спроба Катіліни і його товаришів пройти на консульські посади через опір з боку оптиматів успіху не мала. Коли Катіліна виставив свою кандидатуру в консулі на 63 рік, оптимати віддали всі свої голоси Ціцеронові, який теж виступив кандидатом, і провели його в консулі замість Катіліни. Тоді гурток Катіліни склав змову про те, щоби вбити консулів, проголосити консулями двох зі змовників, призначити разом з тим на диктатора Красса, а головування військом доручити Цезарові. Про цю змову своєчасно довідався Ціцерон і вона не вдалась. Також не вдалась і пропозиція народного трибуна Сервілія про наділення бідного люду величезними кількостями на землях в провінціях, які треба б було купити за кошт військової здобичі Помпея, чим гурток Катіліни мріяв прихилити до себе пролетаріат, а разом з тим зменшити вплив на народ з боку Помпея: міський пролетаріат цікавився більш одержанням хліба за дурно в Римі, ніж можливістю праці в далеких кількостях, а тому й віднісся до пропозиції Сервілія цілком байдуже. Гурток Катіліни задумав тоді нову змову — вбити консулів і інших впливових осіб, підпалити Рим,

зібрати військо і заволодіти владою. Разом з тим Катіліна знову старався пройти на консуля 62 року, але це також не вдалось. Про нову змову своєчасно довідався Цицерон і Катіліні довелося виїхати геть з Риму. Він проголосив себе консулем і почав збирати військо, товариші ж його рішилися виконати змову. З наказу Цицерона їх було своєчасно заарештовано і сенат через пропозицію Цицерона, яку підтримав і Катон, присудив їх до кари на горло, що й було негайно виконано. Це було проти закону, який дозволяв позбавити римського горожанина життя не инакше, як через присуд з боку народніх коміцій. Катіліна, який зібрав за цей час військо і хотів зайняти з ним Цізальпінську Галлію, був розбитий Сенатським військом коло Нисторії і сам загинув в цьому бої.

Перший тріумвірат. Партія оптиматів через свою перемогу над Катіліною так підняла голову, що вважала для себе можливою боротьбу з усіма, хто по своїм поглядам відрізнявся від неї. Тому, коли в 61 році Помпей повернувся до Італії, і виконуючи закон, який не дозволяв з військом входити на Італійську землю, розпустив своє військо, сенат дозволив йому, правда, відсвяткувати величезний тріумф, але відмовив йому в затвердженні зроблених ним в Азії заходів і в наділенні землею його ветеранів. Це примусило Помпея сполучитися з Крассом і Цезаром, який в 60 році повернувся з Іспанії, де він був пропретором. Вони втрійох склали межі собою союз, цілком приватного характеру, і зобов'язались допомагати один одному. Щоби остаточно закріпити свій союз з Помпеем, Цезар видав за нього свою дочку Юлію.

Цей союз отримав в історії назву першого тріумвірату. Перш за все тріумвіри добились вибору Цезара на консуля 59 р. Цезар, як консуль, подбав про те, щоби були затверджені всі розпорядження Помпея в Азії, а також провів аграрний закон, згідно якому були наділені землею ветерани в провінціях, а найбільш гідні з мійського пролетаріату -- в урожайній, багатій Кампанії. Це значно побільшило вагу тріумвірів в порівнанні з сенатом і коли народні комісії постановили дати Цезареві в керування з владою

диктатора — Цізаальпінську Галлію і Іллірію, сенатові не залишилось нічого іншого, як ще додати до цього Галлію Нарбоннську. Своїх найбільших ворогів — Катона і Ціцерона, тріумвірат позбувся тим, що Катонові було доручено вступити від ім'я Риму в володіння островом Кипром, який в цей час по заповітові Єгипетського царя Птолемея перейшов до рук Риму, Ціцерона ж було притягнуто до суду за кару на горло катілінів без правильного судового вироку, і він, не дочекавшись кінця суду, добровільно перейшов до Македонії (58 р.).

Цезар в Галлії. Закріпивши владу тріумвірата, Цезар виїхав до своєї провінції. Становище Нарбоннської Галлії було в цей час дуже небезпечне через те, що серед вільних кельтських народів, що мешкали по за її границями, виникли рухи, які були в залежності від переходів других народів, особливо германських, яким зробилось тісно на їх оселях і які почали поширюватись на Кельтські землі. Найближчими сусідами Римлян були три гальських народа — **Арверни**, **Гедуї** і **Секванн**, з яких останні два завжди ворогували межі собою. За часи від Німбрського нападу до Цезара Кельтський народ **Гельвети** під впливом Германського народа **Свевів** перейшов з ріки Майна, до нинішньої Швейцарії. Секванн в своїй боротьбі з Гедуями закликали до себе на поміч Свевів, які (в 72 р.) перейшли через Рейн і підбили під себе Гедуїв. В 59 році Римський сенат склав умову з вожем Свевів **Аріовістом** і признав його другом і союзником (*amicus et socius*) Рима. В 58 році Гельвети, яким було дуже тісно в Альпійських горах, напали на землі Секванів і Гедуїв. Цезар перш за все пішов проти Гельветів; він зайняв землю Гедуїв, поставив там в голові людей, які були прихильні до Рима, склав умову про союз з Гедуями і разом з ними розбив Гельветів під містом **Біракте**; Гельвети були примушені вийти в союз з Римом і в більшості повернутись на свої оселі. Після цього Цезар, згідно просьбам своїх союзників Гедуїв, запропонував Аріовістові звільнити землі по західний бік Рейну і, коли цей odmовився, оголосив йому війну, розбив його і примусив перекинутись за Рейн. Тих Германців, які жили по за-

хідньому березі Рейна, Цезар залишив там на умові признання над собою влади Рима і з'обов'язання зі зброєю в руках захищати границю від своїх одноплемінних. Доля германців примусила Секванів, Арвернів і інші дрібні народи середньої Галлії увійти в спілку з Римом і признати над собою його владу. В 57 році Цезар прийнявся за завойовання і Північної Галлії, яка була населена дрібними колінами кельтського народу Бельгів і де якими іншими народами. Щоби зробити опір Римові, ці народи з'єднались в великий союз. Цезар глибоко пізнав вже характер кельтського племені, яке довго не могло жити в згоді, а через те не нападав на Бельгів доти, доки вони держались вкупі. Скоро їх союз розпався і тоді Цезар упокорив окремі Бельгські коліна по одинці, після чого йому вже не було тяжко упокорити інші дрібні народи Північної Галлії. Але вже в 56 році народи, що жили коло моря по західному побережжі Галлії, користуючись допомогою з боку Кельтів же, що населяли так звану Британію, підняли повстання проти Риму, в якому перед вів відважний народ Венетів. Щоби втихомирити це повстання, Цезарові довелося збудувати флоту і обложити Венетів з моря і суходолу разом. З Венетами Цезар поступив дуже суворо, бажаючи тим налякати всіх інших: він продав цілий цей народ в неволю. Взагалі ж він повадився з упокореними народами дуже м'яко, шанував їх релігію і звичаї, залишав в них їх національну владу, чим ще більш, ніж зброєю, прив'язував їх до Риму. В 55 році Цезарові довелося боротись з де якими Германськими народами, які двинулись було до Галлії. Щоби на будуче залякати Германців постійною можливістю нападу на них з тилу, Цезар збудував міст через ріку Рейн. В тому ж році мав місце перший напад Цезара на Британію, який йому не вдався, так що він з великими труднощами врятував своє військо, щоби повернутись до Галлії. Але другий похід — 54 року був більш щасливий: король Британії признав над собою владу Рима, правда, лишень номінально. Подавивши це повстання північного народу Ебуронів, Цезар вважав всю Галлію остаточно упокореною і переїхав до північної Італії, щоби мати можливість більш

впливати на внутрішню політику в Римі. Але в 52 році в Галлії спалахнуло нове повстання, значно більше за всі попередні. Вож Арвернів Верцінґеторіґ з'єднав під своєю владою багато племен і розпочав знищувати окремі римські ватаги, користуючись відсутністю Цезара. Але Цезар прибув до своїх військ значно скоріше, ніж можна було сподіватись. Верцінґеторіґ не хотів прийняти бій з Цезаром і замість цього обмежувався довгий час так званою партизанською війною, без перешину нападаючи з усіх боків на війська Цезара і непокоючи їх дрібними сутичками. Цезар дійшов до міста Гергові і хотів взяти його штурмом, але був відбитий і повинен був посунутись назад. Тоді до Верцінґеторіґа приєднались навіть найбільші приятелі Рима — Гедуї. Головні сили повстанців скупчились в місті Алезіі. Цезар обложив Алезію, приніс доставку туди харчів, розбив величезну Галльську ватагу, яка йшла на допомогу Алезії і примусив Галлів до здачі. Верцінґеторіґ сам віддався Римлянам; його було тримано 5 років в в'язниці, а після того, як Цезар відсвяткував свій тріумф, на якому вели й Верцінґеторіґа, його було вбито. Тепер Галлія була вже остаточно упокорена, але Цезар ще 2 роки займався її внутрішнім урядженням.

Панування тріумвірів до переходу Цезара за Рубікон.

Ще коли Цезар не виїздив до Галлії, велику роль в Римі відігравав народній трибун Кльодій, який діяльністю своєю допомагав тріумвірам проти Сенату. Всі проповіді, які йшли на користь тріумвірам, як усунення Катона і Ціцерона, вносились до коміцій Кльодієм. На сам кінець Помпей почав почувати, що не він керує в Римі, а Кльодій. Це примусило Помпея піти на згоду з Сенатом, першим skutком чого було повернення з заслання Ціцерона (57 р.). Яко подяку за це, Ціцерон провів в сенаті і коміціях закона про призначення Помпея головнозавідуючим харчовими справами «цілої земної кулі». Однак це зближення Помпея з сенатом не зруйнувало ще тріумвірата. Навпаки — в 56 році тріумвіри з'їхались в місті «Люкка» (в Цивальпінській Галлії) і там відновили свій союз, при чому поділили межі собою керування провінціями на п'ять років (від 54-го): за

Цезаром були залишені його попередні провінції, Помпесві була призначена Іспанія, Крассові — Сірія, при чому перед від'їздом (на 55 рік) Помпея і Красса повинно було обрати на консулів; Цезарові було обіцяно консульство в 49 році. Навіть ще перед скінченням терміну консульства Красс виїхав до Сірії, але Помпей, хоча й вступив в керування Іспанією, однак залишився в Римі і розпоряджався провінцією через своїх легатів. В Сірії Красс почав війну з Партами, напав на їх землі, але був ними розбитий, а потім (53 р.), повертаючись вже до Сірії, і вбитий зрадницьким способом, коли вів з Партами переговори. Смерть Красса, а також і смерть дочки Цезара і жінки Помпея Юлії (54 р) в значній мірі роз'єднали Помпея з Цезаром. Головним же робом Помпей задрив Цезаровим побідам в Галлії, які надзвичайно збільшили популярність Цезара в народі. Це поступінно почало зближувати Помпея з партією Сената. Останній довгий час однак відносився до Помпея дуже підозріло; особливо нападав на Помпея Катон. Тільки коли непорядки, які виникали постійно при виборах магістратів через агітацію з боку Кльодія, призвели до того, що мало не рік (53/52) Рим цілком був позбавлений яких будь магістратів, крім народніх трибунів, сенат прийшов до висновку, що йому не можна ухилитись від допомоги з боку людини, яка йде сама йому на зустріч. В початку 52 року було вбито Кльодія, а після місяця, згідно пропозиції Сената, Помпея було обрано самотнім консулом на 52 рік, з тим, щоб він сам призначав собі товариша. Помпей призначив на свого товариша не Цезара, а иншу особу. Це цілком розбило союз Помпея з Цезаром і спричинилось до повного з'єднання Помпея з партією оптиматів. Вони провели закон, згідно якому Цезарові треба було обовязково скласти з себе владу в провінції і лишень після цього старатись про обрання себе на консуля, що було противно умові Цезара з Помпеем в «Люккі». Цезар добре розумів, що коли він позбавиться головування над військами в провінції його легко може побідити на виборах сенатська партія, а тому згоджувався уступити з посади лишень при умові, коли й Помпей одмовиться одночасно від керування Іспанією.

Помпей не згодився на це і виїхав з Риму, щоби підготувати військо для походу на Цезара. Довідавшись про це, Цезар виявив, що йому нічого іншого не залишається, як добиватись свого збройною силою і в початку 49 року перейшов з військом за річку Рубікон, яка відділяла його провінцію від Середньої Італії, куди не вільно було по закону входити полководцеві з військом, і пішов походом на Рим. »*Alea jacta est*» (жеребок кинут!) — піби-то сказав він перед переходом Рубікона.

Боротьба Цезара з Помпеем і Помпейцями. Помпей ще не встиг підготуватись до боротьби, як Цезар вже зайняв всю середню Італію і дійшов до гавані Брундізія, де знаходились Помпей, Сенат і Магістрати. Вони всі були змушені переїхати до Греції, де Помпей мав надію зібрати до себе легіони східних провінцій, організувати велику флоту і тоді з'єднатись зі своїми ж легіонами, які знаходились в Іспанії. Цезар, не маючи флоту, не міг перешкодити утечі Помпея і його діяльності на сході, але за те зробив величезні зусилля за для того, щоби знищити силу Помпея в Іспанії. Дуже коротко пробув він в Римі, де зробив велике враження на своїх ворогів тим, що не вжив проти них жадних суворих заходів, і негайно перейшов до Іспанії, де впродовж 40 днів розбив цілком легіони Помпея і упокорив всю провінцію. Звідтіля він знову повернув до Риму, де добився свого вибору на консуля 48 року, і в кінці 49 року з 7 легіонами переїхав до Греції. За цей час до Помпея зібралось 10 легіонів і зорганізувалась велика флота. Цілу зиму простояли ворожі війська між Аполлонією, яку обложив Цезар, і Дірахіумом, фортецею Помпейців. За цей час *magister equitum* (начальник кінноти) Цезара Марк Антоній привів Цезарові ще кілька легіонів, але кораблі, на яких було перевезено військо, були знищені флотою Помпея. Військо Цезара було позбавлене підвозу харчів і становище його зробилось дуже тяжким. Тоді Цезар пішов на схід і примусив тим двинутись і військо Помпея. На великій рівнині коло Фарсала Цезар зупинився, дочекався Помпея й прийняв з ним бій. Військо Помпея було цілковито розбите, сам він утік до Єгипту, де мав надію

сховатись в єгипетського царя Птольомея. Але коли він ще висажувався в гавані Єгипетській Пелузії, його з наказу Птольомея було вбито (48 р.).

Через де який час слідом за Помпеем до Єгипту прийшов і Цезар. В Єгипті йшла боротьба за царський трон межі царем Птольомеем і його сестрою Клеопатрою, в якій братові більш щастило. Цезар хотів зробити між братом і сестрою мир, що викликало в Птольомееві незадоволення. Воно ще побілилось, коли Цезар почав непомірно вимагати грошей для свого війська. Почалась боротьба — і Єгипетське військо обложило Цезара в столиці Єгипту Александрії. Однак коли військо Птольомея зняло облогу, щоби йти проти союзника Цезара — царя Пергамського, який спішив Цезарові на допомогу, Цезар теж двинувся у слід за Птольомеем і коло дельти ріки Ніла розбив єгипетське військо. Царь Птольомей втопився в ріці, Цезар передав трон Клеопатрі і прожив з нею кілька місяців в Александрії. Від нього в неї вродився син на ім'я Цезаріон. Напад на азійські римські володіння з боку сина Мітрідата Понтійського — Фарнака примусив Цезара покинути Єгипет (47 р.). Поход проти Фарнака був дуже короткий і успішний; Цезар цілковито розбив його коло Зелі: Перемога була така легка, що про неї Цезар написав до Риму тільки три слова: «veni, vidi, vici» (прийшов, побачив, побідив). Між тим на заході справи Цезара були не дуже гарні: в Іспанії зібралась велика сила війська під приводом синів Помпея Кнея і Секста; в Африці зібрав військо Катон, який склав союз з царем Нумідії Юбою. В самому Римі, де керував помішник Цезара Марк Антоній за відсутності консулів і преторів, вибір яких відкладався до повернення Цезара, через брак харчів не припинялись розрухи; легіони, що стояли в Кампанії і повинні були йти до Африки, хвилювались і вимагали грошей. Отримавши відомости про такий стан річей, Цезар поспішив до Італії, сам особисто припинив розрухи як в Римі, так і в легіонх, і двинувся з військом до Африки. Там після де яких дрібних сутичок з ворожими ватагами, він вибрав вигідний мент, щоби папасті цілою силою на військо Помпейців, до яких прилучились і

іспанські війська, і розбив його коло Т а л с а (46 р.). Більше 50,000 воjákів Помпейців було забито. Катон і Юба покінчили життя самогубством. Багатьох з бранців було з наказу Цезара покарано на горло. По остаточному упокоренні Африки і оберненні Нумідії в римську провінцію, Цезар повернувся до Риму, де йому було зроблено величезний тріумф за побіди в Галлії, Єгипті, Понті і Африці. Однак боротьба з Помпейцями не була ще скінчена, бо сили Помпея після поразки під Тапсом втекли назад до Іспанії, де їм вдалось не тільки привабити до себе місцевих людей, але й привернути на свій бік і кілька легіонів Цезара. В 45 році Цезарові довелося двинутися до Іспанії, де він спіткав коло М у н д и сили Помпейців, значно більші тих, що були в нього. Але після довгого і тяжкого бою Цезар побідив. Кней Помпей загинув на втіках, що до Секста, то він встиг врятуватися і захватився в горах.

Диктатура і смерть Цезара. В 46 році Цезара було обрано диктатором на 10 років, а в 44 ця диктатура була продовжена на все життя. Крім того Цезар, як полководець користувався вищою військовою владою, так званим «імпериум» звідкіль називався крім диктатора ще і «імператором», займав посаду консуля, трибуна і найвищого жерця; на нього ж була накладена і *praefectura morum* (догляд за моральністю), себ-то те, що раніш належало цензорам. Таким робом Цезар і фактично і юридично з'явився першою особою в державі, яка могла своєю волею розв'язувати багато питань, що раніш викликали боротьбу партій. Це надзвичайно полекшило остаточного введення в життя реформ політичного і соціального характеру, які пропонувались і частково проводилися від часів Гракхів. Число магістратур було значно побільшене (квесторів до 40, преторів до 16). Сенат було збільшено до 900 членів, при чім на посади сенаторів було призначено багато людей не з нобілів, а з нижчих народніх верств. Засновано було дуже багато нових римських колоній в провінціях, так що всі ветерани Цезара отримали земельні наділи. Проведено було новий закон про роздачу хліба в Римі, згідно якого число осіб, що могли користуватися тією роздачею, було обмежено і хліб давався

не кожному бажуючому, а людям, які дійсно мали в цьому потребу. Було збільшено число провінцій і зменшено їх розміри, що дуже полекшило керування ними. Чинші податків в провінціях було скасовано і введено безпосереднє оподаткування. Право римського горожанства було поширене на всю Цизальпінську Галлію. Величезне значіння для справ комерційних мало упорядкування календаря: раніш в Римлян рік ділився на місяці згідно дійсним фазам місяця, і через те, що такий рік має коло 355 днів, жерці періодично повинні були робити додаткові місяці, щоби наздогнати соняшні роки. За часи розрухів це було занедбано, так що в 46 році 1-ше Січня приїшлося на 3 жовтня. За допомогою математика з Александрії Созигена Цезар запровадив соняшний календар в тому виді, в якому він існував, наприклад, на Україні до 1918 року. Календар цей від ім'я Юлія Цезара отримав назву «юліанського». Реформи Цезара, які цілком відповідали вимогам часу, зробили йому велику популярність в народі, але разом з тим вони цілком позбавили оптиматів надії на відновлення сенатської олігархії. Незадоволені, між якими перше місце займав Гай Кассій Лонгін, що належав колись до Помпейців і перейшов до Цезара після Фарсальського бою, і до яких прилучилось кілька мрійників — республіканців, що надіялись повернути Рим до стану дійсного народоправства давніх часів, як Децім Брут Альбін і Марк Юній Брут — великий улюбленець Цезара, склали змову про вбивство диктатора. Цезар чув про цю змову, але вірив в своє щастя і не вживав проти неї жадних заходів. 15 Березня 44 року змовники вбили кинджалами Цезара, коли він з'явився на засідання Сенату.

Боротьба за спадщину Цезара. Після смерти Цезара знову почалась боротьба межі патрією сената і прихильниками вмерлого диктатора так званими цезарійцями, за владу. Серед цезарійців першу роль грали Марк Антоній, що в час смерти Цезара був консулом і Марк Емілій Лепід, який був в військах Цезара начальником кінноти (*magister equitum*). В голові сенатської партії стояв Ціцерон разом зі згаданими Кассієм і Брутами. Анто-

ній з початку увійшов з супротивниками в згоду, так що за керівниками вбивства були затверджені навіть провінції, які були їм призначені ще Цезаром, і вони не понесли жадної кари. За те Сенат затвердив всі розпорядження Цезара включно до його тестаменту і не став на перешкоді урядженню урочистого похорону тіла Цезара. Але на цьому похороні Антоній зумів так підбурити народню масу проти керівників змови на вбивство Цезара, що їм довелось втікати до призначених їм провінцій, щоби уникнути смерти від рук народньої юрби. Антоній, який залишився в Римі, почав розпоряджатись цілком самовладно і навіть відібрав від Децима Брута призначену тому провінцію Галлію Цізальпінську, яка була найбільш вигідна за для того, щоби мати під руками військо для погрози Римові, а Бруту призначив свою провінцію — Македонію. Далі Антоній завів переговори з Секстом, сином Помпея, який в цей час заволодів великою частиною Іспанії. Разом з тим він робив перешкоди приймакові Цезара молодому Г'аю Октавієві, якого Цезар призначив своїм спадкоємцем і наступником. Октавій, який прийняв ім'я Г'ая Юлія Цезара Октавіана, з'явився до Риму з Іллірії, де він з наказу Цезара збирав війська для походу на Партів, і з'єднався з партією сената. Антоній, якому Д. Брут одмовив передати Цізальпінську Галлію, виїхав з Риму до Брундізія щоби звідти привести викликані ним македонські легіони. Октавіан теж виїхав до Італії, щоби зібрати військо, що йому легко вдалося, бо до нього з охотою пішли оселені в кольоніях ветерани Цезара; крім того до нього перейшли два легіона з військ Антонія. Зібране військо Октавіан віддав в розпорядження сенату, який за порадою Ціцерона дав Октавіану посаду претора з гідністю консуля і разом з консулями доручив йому вести війну проти Антонія (43 р.). Антоній в цей час обложив Мутіну, де замкнувся з військом Д. Брут. Після декількох боїв з сенатським військом Антонієві довелось покинути облогу і втікати до цезарійця Лепіда, який в цей час керував Трансальпінською Галлією. Переслідувати Антонія сенат доручив не Октавіанові, а Д. Брутові, й взагалі, вважаючи, що справа з Антонієм скінчена, почав виявляти до Октавіана

дуже меншу прихильність, ніж раніш. Октавіан зрозумів, що сенат, використавши його за для знищення Антонія, хоче його позбутись, а тому пішов з військом до Риму, зайняв його, примусив вибрати себе на консуля і провів закон про вигнання з Італії всіх вбивців Цезара. Після цього він в листопаді 43 р. заключив з Антонієм і Лепідом в Бононії формальний союз, який отримав назву другого тріумвірату. Війська Д. Брута передались Октавіанові, сам Брут повинен був втікати до Галлії, де його було вбито.

Другий тріумвірат. Головні умови, на яких склався другий тріумвірат, були ось-які: 1) тріумвіри ділять межі собою провінції з тим, що Октавіан дістає Африку, Сіцилію і Сардинію, Лепід — Іспанію і Нарбоннську Галлію, Антоній — решту Галлії, 2) тріумвіри з'обов'язуються підтримувати один одного в боротьбі з сенатською партією всіма способами і 3) термін тріумвірату 5 років. Першим кроком тріумвірів були проскріпції супротивників, між якими в першу голову був покараний на горло Ціцерон. Після цього Антоній і Октавіан двинулись з військами до Греції проти Кассія і М. Брута, які зібрали там велику армію. Коло Тракійського міста Філіппи мало місце два бої; в першому Кассій був розбитий Антонієм і з одчаю покінчив життя самогубством, але Брут розбив Октавіана; в другому Брут був розбитий з'єднаними військами Антонія і Октавіана, потеряв більшість свого війська, і коли й в решті війська почались розрухи, кинувся на свій меч. (42 р.). Після боїв при Філіппах тріумвіри зробили межі собою новий поділ провінцій: Лепід отримав Африку, Октавіан Іспанію. Цизальпінська Галлія була прилучена до Італії і замість неї Антоній взяв Галлію Нарбоннську. Щоби задовольнити легіони за службу, Антоній поїхав до азійських провінцій з метою роздобути гроші, Октавіан до Італії, за для розділу земель між ветеранами. В Азії до Антонія з'явилась цариця Єгипта Клеопатра, з якою він зійшовся і прожив цілий рік в Єгипті. В цей час становище Октавіана в Римі було дуже тяжке: перше Секст Помпей, який зібрав велику флоту, тримав в своїх руках Середземне море і дуже затрудняв підвоз хліба з провінцій, а друге — в Римі проти Октавіана склалась партія,

в якій головували Люція Антоній, брат триумвіра, і його жінка Фульвія. Справа скінчилась війною, в якій переміг Октавіан: він взяв місто Перузії, де зачинився Антоній і забрав останнього в полон. Тоді М. Антоній повернувся з Єгипту до Італії, щоби з свого боку почати боротьбу з Октавіаном. Однак до боротьби не дійшло, бо супротивників з'єднували з одного боку небезпека з боку Секста Помпея, з другого — напад Партів на азійські провінції, що як раз в цей час мав місце. Замість боротись, вони з'їхались в Брундізії, відновили союз і поділились наново межі собою так, що Октавіан дістав цілий захід, а Антоній — цілий схід держави, з залишенням Лепіда в Африці, Антоній навіть одружився з сестрою Октавіана — Октавією. (40 р.). До союзу цього було прийнято і Секста Помпея, якому надана влада на морі, в Сицилії і Сардинії. Антоній поїхав до Азії на війну з Партами. Згода Октавіана з Секетом Помпеем тривала не довго. В 38 році знову почалась між ними війна, яка тягнулась до 36 року з перемінним успіхом. На сам кінець Октавіан за допомогою Лепіда розбив суходільні війська Секста в Сицилії, а начальник флоту Октавіана Агриппа знищив більшу частину флоту Секста, що примусило останнього втекти до Азії. Лепід після цього хотів без згоди Октавіана заволодіти Сицилією, але його війська перейшли до Октавіана і останній примусив Лепіда відмовитись від Африки і взагалі від політичної діяльності, тай зробитись приватною людиною. Триумвірат таким чином перестав існувати. Римська Держава знаходилась під керуванням лишень двох осіб. Де-який час Октавіан і Антоній жили в мирі, чому головним чином допомагала дружина Антонія — Октавія. Антоній був зайнятий війнами з Партами, Октавіан упокоренням диких народів Далматів і Паннонців, які стало непокоїли своїми нападами Іллірію.

Остатня боротьба Октавіана з Антонієм. Але коли Антоній, який в 36 році відновив свій звязок з Клеопатрою, цілком підпав під її вплив і відіслав від себе Октавію, відносини його з Октавіаном почали гіршати. В 33 році Антоній подав до сената скаргу на те, що Октавіан усунув Ле-

ща і зайняв Сіцилію. З цього боку Октавіан звернув увагу сенату на незаконність вчинків Антонія, який одружився з Клеопатрою і почав роздавати азіатські провінції її синам. В 32 році почалась війна. Антоній з Клеопатрою перейшли з військом і фльотою до Греції, куди прибув в 31 році і Октавіан. Коло рога Акція Антоній за порадою Клеопатри завязав морський бій з фльотою Октавіана, якою керував Агріппа. В розпалі бою Клеопатра раптом почала втікати разом з своєю фльотою. Антоній кинувся слідом за нею. Його фльота без начальника не могла боротись і була розбита. Суходільне військо Антонія саме передалося Октавіанові. На другий рік Октавіан пішов до Егіпту, дуже легко завоював його і розбив військо Антонія і Клеопатри, яке захищало столицю Александрію. Антоній кинувся на свій меч, Клеопатра хотіла заключити мир з Октавіаном і, коли це не вдалося, теж покінчила життя самогубством. Свни її — від Цезара — Цезаріон і від Антонія — Антіл були забиті з наказу Октавіана, Егіпет повернуто не на провінцію, а на приватне Октавіанове володіння. Ще рік Октавіан провів в Азії, склав мировий договір з Партами і в 29 році повернув до Риму, де йому було зроблено урочистий тріумф. З цього року рахують кінець республіки і початок римської імперії.

Внутрішнє життя Рима. Література. У внутрішньому житті Рима період занепаду республіки не приніс нічого нового: всі ті процеси в економічному стані, сільському господарстві, збільшенні невольництва, релігії і звичаях, які були нами одмічені що до попереднього періоду, розвинулись ще більше. Також більшав і взагалі в житті грецький вплив, особливо від часів остаточного завойовання Римом Греції. До Італії без перепину плинув потік грецьких філософів, ораторів, навчителів і письменників; грецька освіта зачепила не тільки аристократів, а й людей всіх станів, бо війни приносили величезні маси невольників з східних країн, які входили раніш в монархію Олександра Македонського і були цілком геллінізовані (згречені). Значно розповсюдилось захоплення грецькою філософією, перше — стоїцизмом, який вимагав від людини суворої моральности і цілком відповідав римському характерові, а потім епікуреїзмом, який вчив

дивитись на життя байдуже і з іронією, що відповідало настроєві вищих верств римського горожанства в часи розрухів і занепаду громадського ладу. Римська література розвивалась, як і раніш, головним робом по грецьким зразкам, але римські письменники революційного періоду наслідували не класичним грецьким письменникам часів розвитку Греції, а письменникам так званої «александрійської» школи, де дійсна поезія замінена була штучністю. Місце комедій Плявта і Теренція, які, не вважаючи на їх хиби, були всеж таки творами поетичними і виявляли в собі багато дотепу, зайняли так звані «міми», що-сь на зразок нинішніх фарсів з сучасного життя, однак дуже грубі, негожі і порнографічні; але, як це завжди буває, разом з погіршенням змісту театральних вистав поліпшилось їх урядження, гра акторів, театральні причадали і т. п. З поетів можна назвати тільки двох, твори яких більш менш заслуговують уваги, — це Валерій Катулл, який писав дуже дотепні епіграми на перших тріумвірів, і Люкрецій Кар, який з дійсним поетичним хистом переказав віршами погляди філософів епікурейців. За те в період революції величезні успіхи зробила латинська мова через розвиток судової і політичної красномовности. Найвищого ступіня мова дійшла в промовах Ціцерона, якого можна назвати батьком латинської мови. Література історична дала де-кілька дійсно вартих уваги творів: книгу Саллюстія Кріспа про Югуртинську війну і змову Катіліни, записки Юлія Цезара про Галльську і горожанську війну, Корнелія Непота — життєписи знаменитих людей, Терентія Варрона — опис стародавнього життя римського народу. В літературі юридичній треба одмітити перші спроби привести право в систему; підручник права, якого склав Квінт Муцій Сцевола, на довгі часи служив єдиним систематичним збірником римських законів.

VI. БЛИСКУЧІ ЧАСИ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.

(від 29 р. перед. Р. Х. до 192 після Р. Х.)

Перехід республіки в імперію. Імперія в Римі не була чимсь новим, раптовим, накинута з боку. Це був цілком натуральний ступінь в розвитку римського державного життя, підставою якого було те почуття державности, яким наскрізь пройшла натура і історія народу римського. Держава-місто, якою був Рим з початку, опиралась на народні коміції, які складались з хліборобів, що для них інтерес держави був їх власним інтересом. Потреба в землі, яка виникала в мірі зросту кількості населення, викликала війни і, як результат їх, поширення держави і включення в неї нових народів, перше близьких по крові і обставинам життя (італійських), потім більш далеких (провінціалів); перші вступали в склад держави як союзники, інтереси яких до певної міри звязувались з інтересами держави, другі — як піддані римського народу, інтереси яких часто не мали нічого спільного з римською державою і які служили лишень полем для виискування з боку римського народу. З держави народньої Рим зробився аристократичною республікою, де аристократією було римське горожанство. Поки воно було міцне своїм звязком з землею, могло складати військо, пройняте державними інтересами, така республіка могла існувати. Але коли це горожанство обернулось в чернь, яка нічого не могла дати, а лишень брала від держави, держава захиталась і погрожувала розпадом. Однак державний розум Рима не дав цьому статись: коли немає підпори державі в мійському громадянстві, яке загубило державний інтерес, треба знову дати йому цей інтерес, або вишукати нових людей, які по своєму стану мають цей інтерес, і міцно звязати його з інтересом власне Риму. Звідси пішли спроби аграрних реформ, заснування колоній і надання прав римського горожанства союзникам. Однак це побільшення числа горожан не довело до мети: перше — величезна хлібна продукція провінцій зробила сільське господарство в Італії некорисним, через що чим далші, тим

більш горожанство позбавлялось землі і робилось пролетаріатом, а друге — приймати участь в державному житті безпосередньо мільонам людей цілком неможливо. Щоби держава могла існувати, опираючись на народню силу, був один лишень вихід: те, що ми називаємо нині виборним народнім представництвом. Але як раз сама ідея такого представництва була цілком чужа розумінню не тільки римського, а й всіх взагалі сучасних йому народів: ідея ця виникла і розвинулась в народах германських, що склали основи нинішньої Європи. Античний світ знав тільки три форми державного керування: монархію, республіку аристократичну з її крайністю — олігархією, і республіку демократичну, все-народню, з її крайністю — охлократією, або господарюваням черні. Республікою демократичною через згадані вище причини Рим вже бути не міг; республікою аристократичною він бути намагався, але історія останніх часів римської республіки ясно показала, що й аристократичній республіці немає на що опертись в державі, крім війська. Аристократичні республіки античного світа, як наприклад Картагенська, так й опирались лишень на наймане військо. Таке військо було дуже небезпешне для держави і підтримувало її лишень доти, поки одержувало гроші, бо жадного иншого звязку з державою і її інтересами не мало. Державний розум Рима не дозволив йому скласти власне таке військо, навіть і тоді, коли обставини примусили народню армію замінити на армію з людей, які служили за платню. Цей державний розум підказував, що й таку армію треба звязати з державою, щоби й така армія інтереси держави визнавала своїми. Наділення землею римських ветеранів зробило те, що армія найманих людей вважала державу, яка їх найняла, не чужою, а своєю власною і захищала її інтереси так, як свої. Римський салдат і в найманий армії був перш за все громадянин римської держави. Разом з тим він вважав себе і слугою того, хто дбав найбільш про те, щоби наділити салдата землею і взагалі скрасити його добробут, — свого полководця. За нього він стояв, йому готовий був допомагати завжди, навіть і тоді, коли цей полководець починав ворогувати з аристократією, що

керувала державою, бо аристократія ця салдатові була чужа. Замість аристократичної республіки натуральним шляхом виникало господарювання полководців. Однак, коли їх було кілька, між ними завжди виникала ворожбеча і боротьба, що виснажувала державу, робила її слабою відносно зовнішнього ворога і позбавляла спокою в середині. Державний розум ясно говорив, що міць і спокій в державі, коли їй вже довелось бути під керуванням полководців, може настати лишень тоді, коли їх буде не кілька, а один. І те, що було неминуче, здійснилось. При першому випадковій здійсненні аристократія зібрала останні зусилля і війвством Юлія Цезара змела було з державного шляху цю викликану історією керуючу силу. Але змінити хода історії аристократія не була в стані і при повторенні здійснення неминучого покірно схилила перед ним голову. Цікаво навіть, що сам сенат допомагав Октавіанові в його боротьбі з Антонієм, сам, сказати б, нахвилював собі монархію.

Октавіан-Август (29 пер. Р. Х. — 14 після Р. Х.). Імперія Октавіана фактично була вже дійсною монархією цілком необмеженою, хоча юридично Октавіан, людина дуже обережна, поставив її так, що вона мала зовнішній вигляд цілком республіканський. Від царського титула, коли це було йому запропоновано, Октавіан відмовився, а також склав з себе і владу тріумвіра. Він відмовився було в 27 перед Р. Х. році і від імператорства, себ-то вищої військової влади, і прийняв її знову після загальних благань, і то лишень на 10 років. (Після — кожні 5 років — сенат і коміції затверджували Октавіана імператором на новий десятирічний термін). В тому ж році Октавіанові було надане ім'я «Август» (посвячений). До 23 року Август займав щорічно посаду консуля, але в цьому році від того відмовився і згодився прийняти посаду народнього трибуна. Згодом він взяв на себе обовязки постійного проконсуля, префекта моральности (те, що ранійш був цензор) і головного жерця. Особисто Август не визнавав за собою иншого титула, як *princeps senatus* (перший в Сенаті). За сенатом Август визнавав вищу законодавчу владу в державі і нічого не рішав без розгляду в сенаті і його згоди; але разом з

тим він зменшив до 600 і значно змінив склад сенату, куди попризначав вірних собі людей, так що сенат рішав справи так, як цього бажав принцепс. За народніми коміціями залишилось право вибирати магістратів, себто консулів, преторів і т. и., а також затвердження сенатських постанов, але самі магістрати зробились вже звичайними урядовцями, влада яких не йшла дальш римської округи, а затвердження постанов сената не було нічим, крім проформи, бо самі справи цілком не цікавили римську юрбу. Її цікавили ціркові гри і глядіаторські бої. Цього всього Август давав населенню Рима до схочу. Роздача хліба, як і за Цезара, була обмежена тим, що хліб видавався за дурно лишень біднішим нездатним до праці особам, але за те розвинулось будівництво і кожний з незаможних людей, хто бажав, міг мати там гарний зарібок. Щоби ще зменшити кількість ледачої мійської юрби, Август засновував для неї дуже багато колоній в провінціях, що значно спричинилось р о м а н і з а ц і ї останніх, себ-то розповсюдженню серед тубольців римської мови і культури. П р о в і н ц і ї Август розділив на сенатські, до яких були залучені ті, що давно вже належали Римові і що в них не було небезпеки від зовнішнього ворога, і імператорські, до яких належали провінції, що містились по границях держави з дикими народами, або як їх називали Римляни, варварами, від яких завжди можна було чекати нападу. До перших управителі призначались сенатом і мали назву проконсулів, до других імператор призначав своїх легатів з сенаторського стану, а, наприклад, до Єгипту, який вважався приватною власністю імператора, — своїх префектів і прокураторів зі стану верхівців. Однак і на призначення сенатських проконсулів імператор мав повний вплив, тим більш, що він сам був постійним проконсулом всіх взагалі провінцій і йому підлягали всі війська, де б вони не знаходились. Військо Август розділив на «преторіянські когорти», числом 10, які були розміщені в Італії для охорони державного ладу, і «легіони» (числом перше 28, потім менш), які стояли лишень в провінціях за для боротьби з зовнішнім ворогом. Платня військам, яка раніш залежала від волі

кожного окремого полководця і його впливу на сенат, була окреслена, навіть зменшена, але за те солдатам в нагороду за їх службу надавалось право римського горожанства, а після скінчення служби всі вони отримували земельні участки в колоніях. Що до війн, то хоча в середині держави за часи Августа панував повний спокій, так зване рах Романа (римський мир), однак на границях з варварами війна не вгамувалась. Доводилось втихомирювати повстання упокорених народів в Іспанії, Паннонії і Іллірії, відбивати напади Партів, з якими в 2 році після Р. Х. був заключений мир, а особливо Германців, які цілий час погрожували римській границі по над Рейном. Щоби зробити Германців нешкідливими, римські війська часто переходили на східній бік Рейна і успішно воювали там під головуванням особливо пасербів імператора — Друза і Тіберія з германськими народами. Але в 9 році після Р. Х. вождь германського народу Херусків Арміній заманив римського легата Вара з 3 легіонами в засаду в так званім Тевтобургським лісі там знищив цілковито це військо, при чому Вар покінчив життя самогубством. Після цього римські війська перестали переходити по за Рейн і зайнялись окріпленням рейнської границі, де збудували багато фортець.

Тіберій (14—37 р.). Август вмер без нащадків і його трон перейшов до його пасерба Тіберія. При ньому вже цілком було скасовано все, що могло нагадувати хоча б теоретично про республіку. Так, вибір магистратів був переданий з народніх коміцій до сенату і коміції більш вже не скликались. Але й сенат, права якого ніби-то залишались непорушеними, фактично дуже мало впливав на справи імперії, особливо через те, що Тіберій, який відносився до всіх дуже підозріло і боявся завжди замаху на своє життя, жив не в Римі, а перше в Кампанії, а потім на острові Капрі, а замість себе залишав в Римі префекта (начальника) преторіянців, який по волі й зробився фактичним керівником держави. Преторіанські когорти, які при Августі були розселені по усій Італії, при Тіберії були зібрані і оселені в самому Римі. Особливо велику роль грав один

з таких префектів Л ю ц і й Е л і й С е я н, який в керуванні державою цілком не рахувався з сенатом. Хоча Сеян в 31 році був покараний на горло за те, що прямував до усунення Тіберія і зайняття його місця, однак це не зменшило взагалі впливу на державу з боку слідуючих префектів, які головним робом вибирались з стану верхівців і через те одне вже відносились до сенату вороже. За часи Тіберія, не вважаючи на його тяжкий характер і жорстокість, римська імперія була в дуже гарному стані, особливо провінції, які надзвичайно багатіли. Цьому допомагало найбільш те, що жадних війн з метою завоювань Тіберій не починав. Війни велись лишень на германській границі, де головував римськими військами син Друза Германік, який де кілька разів робив побідні походи на вільних Германців по за Рейном, щоби покарати їх за знищення легіонів Вара. Германік розбив вожа Херусків Армінія, а також войовничі народи марсів і хаттів. Але в 17 році Германіка було відкликано, призначено до урядження східних провінцій, де він і вмер (в 19 році). Після цього проти Германців велась тільки оборонна війна.

Калігуля (37—41). За часи короткого нахування слідуєчого за Тіберієм імператора — Гая-Цезара Калігулі, сина Германіка, знов були відновлені народні коміції, але не на довгий час. Скоро цей імператор, слабкий на погану хворобу і через те мало не божевільний, завів тиранію дуже гіршу, ніж при Тіберії. Він вимагав, щоби його шанували, як бога; все, що було не по його волі, вважав за злочин і карав на горло. Дуже щедрий до народа, Калігуля скоро розтратив державну скарбницю, яка за часи Тіберія дійшла до надзвичайно гарного стану, через що почав почуватись брак коптів, які й відновлювались через конфіскачу майна осіб, що їх було карано на горло, а також з провінцій. Однак це не знищило добробуту провінцій, бо тривало дуже короткий час. Частина аристократів, яким що дня могла загрожувати смерть від божевільного імператора, склали проти нього змову і Калігулю було вбито. За час Калігулі була одна лишень війна проти германського народу хаттів, при чім Калігуля сам з військом переходив на другий бік Рейна, але ця війна

не дала жадних skutків. Калігула мав ще намір піти на Британію, але смерть не дала йому можливості виконати цей намір.

Клявдій (41—54). Після вбивства Калігулі сенат хотів було відновити республіку. Але преторіянці оголосили імператором брата Германіка (дядю Калігулі) Клявдія і сенат був примушений його визнати. Клявдій слідував в внутрішній політиці прикладові Тіберія і особливу увагу звертав на добробут провінцій і на збільшення державної скарбниці. При ньому дуже багато провінціалів отримали право римського горожанства. Державне будівництво значно розвинулось і було збудовано багато водотягів, спущено воду з Фіцінського озера для обмелення римських околиць, поширено гавань Рима Остію. В зовнішній політиці по старому панував принцип — не добувати нового, а зміцнювати те, що вже є. Однак на далеких границях імперії були зроблені деякі придбання: були завойовані Мавританія в Африці і частина Британії, де була заснована римська колонія ветеранів — Кемольодун. Особисто Клявдій, м'який характером, мало займався державними справами і цілком знаходився під впливом своїх вільновідпущеників, а також жінок — першої Месаліни, знаменитої своєю розпутністю, і другої Агріпіни, дочки Германіка, яка бажаючи як найскорше зробити імператором свого сина від першого одруження Нерона, отруїла Клявдія.

Нерон. (54—68). В стан імператора Нерон був возведений преторіянцями за допомогою претекста їх Афрания Бурра, приятеля Агріпіни. Нерон отримав владу дуже молодим (17 років) і через те з початку керував державою під впливом почасти матері своєї Агріпіни, головним же робом Бурра і філософа Аннея Сенеки. Обидва останні були люде значного державного розуму, а через те перші роки правління Нерона були дуже користні для держави римської, особливо для провінцій. Але згодом почав виявлятися жорстокий й нестриманий характер Нерона, особливо коли в 62 році вмер Бурр. Ще раніш Нерон отруїв сина Клявдія і Месаліни — Британіка, якого вважав

за конкурента що до імператорського стану. Потім Нерон наказав вбити свою мати Агріпину, усунув від справ Сенеку і почав оточувати себе лишень людьми, які зміли підслугуватись до нього, потурали його примхам і пристрастям. Нерон мав де-який поетичний і співацький талант і нічого не хотів більше, ніж того, щоби всі признавали його першим поетом і співцем в імперії. Любив він крім того приймати участь в ціркових грах і перегонах. Кожного, хто не вважав його за першого в цьому, він визнавав за державного злочинця. Ті гри, а такж урочисті свята поетичні і музичні уносили величезні суми державних грошей, що спричинилось до збіднення державної скарбниці і до надмірного збільшення податків. Коли в 64 році велика пожежа знищила значну частину міста Рима, Нерон прийнявся за його відбудовання згідно нового пляна, при чім за для себе почав будувати величезний і коштовний палац. Все це лягло тяжким тягарем на Італію і провінції. Серед населення почало ширитись незадоволення діяльністю імператора, яке все більшало. Нерона навіть обвинувачували, що вібито він підпалив Рим, але це ніколи не було доведено. Почались змови проти життя імператора; в участі в одній з таких змов було обвинувачено Сенеку і відомого поета Люкана, які й були примушені покінчити життя самогубством. В 68 році виникло проти Нерона величезне повстання легіонів в Галлії, до якого прилучились і галльські народи, в яких увірвався терпець через неможливо тяжкі податки. Галльські легіони були розбиті, але ті, що їх розбили, теж повстали проти імператора. До повстання прилучився і намістник Іспанії Гальба. Усіма покинутий, Нерон втік з Риму. Сенат присудив його до смертної кари. Тоді він наказав одному вірному невільникові забити себе, що той і виконав.

Гальба, Оттон, Вітелій (67—69). Після смерти Нерона легіони, а за ними й сенат оголосили імператором Гальбу. Це була людина великої енергії, гарний полководець ще за часів Клявдія, але він був вже дуже старий. Ощадний і суворий, Гальба викликав скоро незадоволення серед преторіанців і, коли в 69 році намістник Люзітанії **Оттон**, який

хотів, щоби Гальба призначив його своїм наступником, підняв, коли Гальба призначив на цю посаду іншу особу, повстання, прегоріянці прилучились до цього повстання, вбили Гальбу і оголосили імператором Оттона. Але легіони, які стояли в північній Германії, не признали цього і в свою чергу вибрали на імператора легата Вітелія. В бої коло Бедріака війська Вітелія розбили війська Оттона і останній вбив себе сам. Але й Вітелій був імператором дуже недовго: легіони в Сирії, які під головуванням Гита Флявія Веспасіана втихомирювали повстання Іудеїв, не згодились визнати Вітелія і оголосили імператором Веспасіана. Легіони інших провінцій згодились на Веспасіана, вступили до Італії і зайняли Рим після завзятого бою, в якому Вітелія було вбито.

Веспасіан (69—79). За часи правління Веспасіана, людини з здоровим розумом, хоча й без великої освіти внутрішня політика звелась головним робом до встановлення того, що було розруйновано Нероном. Місто Рим було відбудовано так, що не залишилось слідів від великої пожежи. В військах була відновлена дисципліна. В грошових справах держави був заведений порядок, хоча податки і за Веспасіана були дуже великі, що викликало проти нього незадоволення. Кількість членів сенату було доведено до тисячі, при чому на сенаторів призначались не тільки бельможні люде з Римлян, число яких значно поменшало, а й інші, навіть провінціали. Багато провінціалів дістали право римського горожанства. Нових завойвань Веспасіан не робив, дбаючи головним робом про зміцнення існуючих границь, особливо в Мізії і Паннонії. Про те, в Азії Веспасіан включив в склад імперії де які держави, що були лишень в залежності від Риму, і зробив з них нові провінції. Найбільш важним фактом за часи правління Веспасіана треба вважати розруйнування Іерусалима і знищення Іудейського царства, як результату іудейського повстання.

Іудейське повстання. Іудейське царство, яке було завойоване ще Помпеем, цілий час ніяк не могло помиритись з своєю залежністю від Риму. Причиною цьому було те, що

весь світогляд народу іудейського був цілком протилежний римському. Громадський лад в житті іудейського народу мав дуже мало значіння; ціле життя цього народу, ціла його історія — були віковичним пориванням до Бога і пристосованням всього життєвого ладу до його законів в тому виді, в якому вони уявлялись в іудейській народній думці. Все, що не предбачалось законами божими, вважалось Іудеями за злочин. Хоча Римляни, які взагалі дуже толерантно відносились до релігійного почуття всіх підвладних їм народів, всіма силами старались не образити й іудейської релігії, залишили іудеям царя і тільки зверхній догляд за порядком доручали своїм намістникам, вони не могли однак дозволити іудеям руйнувати той державний лад, який було встановлено на всьому просторі римської імперії, а це як раз і хвилювало найбільш іудеїв. Рим вимагав платити податки, а іудеї вважали, що податок можна платити тільки Богові на його храм; Рим робив народні переписи, а іудейський закон божий говорив, що перепис знаменує кінець світа. Що-б взагалі не робив римський уряд, в усьому він спотикав опір з боку іудейства. Це, розуміється страшенно дратувало Римлян, які тому чим далш, тим більш утискали Іудейський нарід, як ворога римської державности. На сам кінець в 66 році після Р. Х. Іудея повсталала проти римської влади. Римські залоги в іудейських містах були перебиті. Намістник Сирії Цестій, який обложив столицю Іудеї Іерусалим, був примушений повстанцями зняти облогу і відступити. Тоді імператор Нерон доручив дальше втихомирення повстання Веспасіанові, який за два роки упокорив всю Іудею крім Іерусалима. Коли однак виникла громадянська війна після смерти Нерона, Веспасіанові довелось припинити на де який час упокорення Іудеї. Коли ж його було обрано на імператора, він доручив закінчити цю справу синові своєму Титові. В 70 році Тит обложив Іерусалим, де зачинилась вся найбільш фанатична частина іудейства. Облога була надзвичайно тяжка: перша і друга стіни Іерусалима були взяті, але Іудеї, які вже мало не вмирали від голоду, твердо сиділи в Іерусалимському храмі, що теж був обведений міцною стіною. На сам кінець храм було підпалено,

а в скорому часі взято і останню фортецю Іерусалима — так зване старе місто. Іерусалим було розруйновано до щенту, всіх мешканців, які не загинули, повернено в неволю. Царство іудейське остаточно скінчило своє існування і з нього зроблена окрема Римська провінція.

Тит (79—81). В кінці свого правління Веспасіан призначив своїм співкерманцем свого сина Тита, який і зробився після смерті батька імператором. Його правління було продовженням правління Веспасіана. Він також дуже дбав про відбудування Риму; при ньому було закінчено будівлю знаменитого римського амфітеатру «Кольоссей», або «Жолізей», який почав будувати Веспасіан, збудовано величезні лазні, так звані «Титові терми», і т. в. За часи Тита мав місце страшний вибух вулкана Везувія, skutком якого було те, що два міста «Помпея» і «Геркулія» були поховані під лавою і попелом, що тепер, коли їх відкопано, дає нам можливість бачити життя римського народу в тому виді, в якому воно йшло за часи Тита.

Доміціан (81—96). Молодший брат Тита Доміціан, з початку в справах внутрішнього урядування цілком слідував прикладам батька і брата, при чому дуже дбав про поліпшення складу магістратів і про догляд за їх діяльністю. Він дуже кохався в будівництві і збудував багато величезних громадських будинків. Добиваючись любови з боку війська й народа, Доміціан значно побільшив платню військовій і уряджав коштовні видовиська для народа. Це примусило його значно збільшити податки, що спричинилось до розрухів в де яких частинах держави. Доміціан тоді почав робитись підозрілим, особливо до сенату; багацько senatorів безневинно понесли кару на горло. Підозрілість в Доміціані все побільшувалась і в кінці його правління жадна особа з вищих верств не могла бути певна в своєму житті. Через те проти імператора була складена змова і його було вбито. Що до зовнішніх відносин, правління Доміціана було не дуже щасливе: хоча його полководець Агріппа упокорив більшу частину Британії, однак в Германії римські війська терпіли часто поразки. Причиною цього було те, що окремі германські народи, бачучи небезпеку

з боку Рима, почали складатись в великі союзи, які уявляли собою дуже значну силу; так, склались союзи хаттів, свевів, маркоманнів. Також народи, що жили на Дунаєві, склали з себе союз під ім'ям Даків, який зробився погрозою з цього боку для римської імперії.

Нерва (96—98). Коротке правління вибраного на імператора змовниками, що вбили Доміціана, — старого сенатора Нерви відомо тим, що він підвищив значіння сенату і заснував так звані «аліментції», себ-то благодійну допомогу для бідних сім'янистих горожан, і з успіхом провадив війну з Германцями на Рейні. Нерва прибрав собі за спадкоємця найкращого свого полководця — Траяна, походженням з Іспанії.

Траян (98—117). Часи правління Траяна як во внутрішніх, так і в зовнішніх справах були найкращі за весь час існування Римської імперії. Був остаточно закріплений лад і порядок в усіх частинах держави, як в Італії, так і в провінціях. По всій державі збудовано було багато гарних шляхів, каналів і мостів. Імператор — талановитий полководець, сам керував легіонами на границях і поширив їх так, що імперія ні раніш, ні після вже ніколи не була така велика, як за Траяна. Він упокорив Дакію і зробив з неї римську провінцію, розбив свевів, прилучив до імперії Арменію, Ассірію і Вавилонію і дійшов до Персидського заливу. Але в цьому поході Траян захворів і вмер. Престол перейшов до прибраного ним полководця Адріана.

Адріан (117—138). Адріанові довелося одмовитись від деяких придбань Траяна, власне від Арменії, Ассірії і Вавилонії, бо щоби утримувати їх, треба було мати багато військ, а як раз в цей час війська були дуже потрібні на інших границях (дунайській, британській, мавританській). Жадних нових придбань Адріан не робив, а дбав виключно про те, щоби закріпити як слід існуючі границі римської держави. Він особисто об'їздив всі провінції, всюди заснував нові колонії і міста і дбав про поліпшення добробуту населення. Заснування ім колонії Елії Капітолійської на місці розруйнованого Іерусалима викликало величезне повстання Іудеїв під головуванням Баркохаби.

Адріан вмер без нащадків і призначив на свого наступника Елія Антоніна, якому доручив прибрати собі Марка Аврелія.

Антонін Пій (138—161). Елій Антонін, який є відомий в історії під ім'ям Антоніна Пія (побожного), цілком продовжував діяльність Адріана. Жадних війн при ньому не велось, вся його увага була звернена на лад і справедливість в державі.

Марк Аврелій (161—181). Так само відносився до справ державних наступник Антоніна Марк Аврелій, людина, яка крім державного керування займалась ще й філософією і отримала за це назву «Філософа». Але Марку Аврелію довелося цілий час свого керування державою провести в війнах: в союзах германських народів, про які було згадано вище (за Доміціана), з невідомих причин, скоріше всього через напад з боку народів, що мешкали далш на сході, піднявся великий рух на захід і вони без перепину робили наскоки на римську границю, які доводилося відбивати з великим напруженням сил. З другого боку на східні границі держави робили напади Парти. Щоби припинити наскоки з боку германців, Марк Аврелій був примушений оселити деякі германські народи в межах імперії, і надати їм землю, але це мало допомогло. В кінці свого правління Марк Аврелій напав на землі Маркоманнів і Крадів, упокорив їх і хотів завласти там нову римську провінцію. Але смерть стала йому в цім на перешкоді і він не скінчив початої справи.

Коммод. (180—192). Син Марка Аврелія Коммод, людина мало енергійна, припинив справу батька і склав з германцями мир. Коммод мало займався державними справами, всю свою увагу звертав на глядіаторські бої і бої з дикими звірами, в яких особисто приймав велику участь. Замах на життя Коммода, який мав місце в 183 році, зробив його підозрілим до всіх, хто був навкруги його. Часи тиранії Нерона і Доміціана відновились. Це привело до нової змови проти імператора і його було вбито.

Загальний огляд періоду. Коммодом закінчується безпекий період римської імперії. За цей період розвинулось остаточно до найвищого ступіня все те, що було підготовлено

усім попереднім життям римської держави: торгівля і промисловість, економічний добробут провінцій, державний і громадський лад, юриспруденція, література і мистецтво; за цей період римська цивілізація поширилась на увесь простір імперії і зробилась цивілізацією світовою. Але за цей період родились і непомітно почали розвиватись ті причини, які в будучому повинні були повести до розпаду римської держави і її, сказати-б, смерти, так само, як і в окремій людині в той період її життя, коли найбільш розквітає енергія, здібність до праці, розум і фізична сила, — разом з тим набираються в організмові зерна тих шкідливих елементів, які, в дальшому тязі спричиняються до хвороб, старости і смерти людини. Для римської держави це були — християнство, вплив варарів, і ріст значіння війська. Перейдемо нині до розгляду перш здобутків цивілізації і культури в імперії, а потім й причин її будучого занепаду.

Місто Рим. Місто Рим, перше — уся римська держава, потім — владика підвладних міст і народів — в часи імператорські зробився лишень столицею, не пануючим, а тільки головним містом держави. Це ніби-то принизило його значіння політичне, але разом з тим, яко місце оселення голови держави — імператора, до якого, як до сонця, стремилась людність з усіх боків держави, отримав нове значіння осередка, де збиралось з усієї держави все, що було в неї найкращого — багатирі, письменники, мистці, маляри, філософи, майстри, і т. п. Мало не всі імператори дбали про прикращення Рима новими громадськими будинками, багаті, люде старались їм наслідувати і будували такі-ж розкішні приватні доми. Ще Август перед смертю міг сказати, що він застав Рим цегляним, а залишив його мраморовим. Та частина міста, яка була спалена за Нерона, була слідуочими імператорами відбудована в значно кращому виді. Згідно описам будинків Рима, які збереглись до наших часів, ми знаємо, що в Римі було 2 цірка, 2 амфітеатра, 3 театра, 4 глядіаторські школи, 36 мраморових арок, 37 брам, 290 збіжниць, 254 громадських пекарні, 1790 палаців, 46602 приватних домів, 6obelісків, 8 мостів, 11 терм (лазней), 19 водотягів, і т. п. Усе місто було оздоблене найкращими тво-

рами мистецтва — стіни образами, всі вільні місця по вулицях і площах — бронзовими і мраморовими статуями, яких було більш ніж 10,000. Межі домів знаходились величезні парки і сади з фонтанами. Крамниці Рима були завжди повні всякого краму, який тільки вироблявся в ті часи на усіх кінцях відомого світа. В Римі було 28 бібліотек — за для громадського вжитку. Населення Рима за часи імператорів перевищувало 1 ½ мільона людей різних націй з усіх країв держави. Один письменник тих часів сказав, що ті, що не бачили Рима, нещасні так, як сліпі, що не знають сонця, що тільки той, хто знає Рим, може сказати, що він дійсно жив на світі.

Влада імператора. Як згадано вище, в імператорські часи Рим був осередком держави через те, що в ньому перебував той, хто з'єднував в собі вищу державну владу, себ-то імператор. Вже раніш було пояснено, що імперія в Римі не була чим-сь наданим з боку, а логичним висновком з усієї попередньої історії Рима. Глибоко державний народ, який носив в собі свою державу, жив нею і для неї, передав свою державну владу одній особі тоді, коли при інших умовах держава перестала б існувати. Тому влада імператора була та ж сама вища влада народа, яка мала те саме джерело і тойже характер. Тільки одинокий керівник замінив собою багатьох керівників, на місце кількох магістратів став один магістрат, що з'єднав в собі всіх інших. Права імператора були ось які: як полководець, він головував над всіма військами, мав право війни й миру; як народній трибун, він мав право запропоновувати нові закони, право veto що до законів, які пропонував хто инший, право недоторканости особи, право захвету нещасливих і бідних; як цензор, він мав право призначати сенаторів і доглядати за приватним життям громадянства; як найвищий жрець, він керував всіма релігійними справами; як найвищий суддя, він міг судити сам, міг передавати свою судову владу сенатові, окремим суддям і своїм легатам в провінціях; як проконсуль, він керував всіма провінціями через своїх урядовців; як законодавець, що замінив народні коміції, він мав право видавати розпорядження, так

звані едікти, які були рівні з законами (leges), які видавались ним-же через сенат.

Крім того імператор збирав всі податки, призначав їх кількість і розпоряджав ними без жадного контролю. До всього цього імператор дістав назву «Августа» (посвяченого), що визначало, що він є людина свята, що-сь подібне до бога. Згодом імператорів почали визнавати дійсними богами після смерти, а потім і за життя. Взагалі, влада Римського імператора була більша, ніж влада якого завгодно царя, бо вона була увособленням всеможності держави. Тому той, хто робив замах на імператора, робив разом з тим замах і на державу. Через те немає нічого дивного, що люде так довго терпіли таких, здавалося-б, цілком неможливих на троні людей, як Калігуля, Нерон, Доміціан; ніхто не піддавав сумніву того, що кожна людина, яку імператор з якого будь приводу визнавав для себе шкідливою, повинна була підлягати карі на горло, бо ця людина тим самим була вже злочинцем відносно влади держави.

Римське горожанство. Перед імператором всі мешканці держави були рівні, бо всі були в однаковій від нього залежності. Ясно тому, що право римського горожанства, яке мало таке величезне значіння за часів республіки, в імперії не грало вже жадної ролі, було лишень почесною назвою, а через те імператори роздавали його дуже щедро мешканцям провінцій, вільновідпущеникам, салдатам. Фактично станів було тільки два: вільні люде і невольники. Але невольники з погляду римського права були не люде, а власність людська, речі. Тому вважати їх за окремий стан з юридичного боку було-б помилкою.

Провінції. Рівність всіх мешканців держави відносно імператора спричинилася тому, що провінції, які були за часи республіки підвладними Римові країнами, куди римські урядовці їздили, щоби наживатись, зробились при імперії такими ж частинами держави, як і Рим. Їх добробут звязався з добробутом цілої держави, а тому імператорські урядовці призначались вже не для їх власної користі, а для користі самих провінцій; їм давалася платня з державних коштів і за те вимагалось дбати про поліпшення добробуту провінцій.

Це привязувало провінції до римської влади, яку вони вважали для себе надзвичайно корисною. Для провінціала належати до Римської держави значило мати спокій в приватному житті, повагу від чужинців, економічний добробут.

Романізація і геллінізація. Це разом з кольонізацією провінцій римськими горожанами, особливо ветеранами, спричинилось тому, що за часи імперії надзвичайно скоро пішла вперед так звана р о м а н і з а ц і я провінцій, себ-то переймання провінціалами звичаїв і мови римського народа. Але треба зауважити, що найлекше романізувались провінції де населення було мало культурне, себ-то провінції західні — Іспанія, Галлія, Британія, почасти Германія і Мавританія, а з східних тільки Дація. Що до східних провінцій взагалі, які в більшості входили раніше в склад монархії Олександра Македонського, і були вже геллінізовані, себ-то перейняли звичаї і мову греків, то позаяк культура грецька взагалі була розвинена більш від римської, остання не могла задавити першу, але за те римська влада, з'єднавши під собою країни грецької культури і забезпечивши їм спокій, дала можливість тій самій грецькій культурі розвиватись і поширюватись, допомагала, сказати-б, дальшій геллінізації східних провінцій. Тому греки і геллінізовані народи високо цінили політичну владу Рима, старались підтримувати її і балакаючи грецькою мовою, все-ж називали себе «Ромеями».

Римське право. Найбільш звязуючим і романізованим і геллінізованим частинам Римської імперії був той продукт власне римської культури, яким Рим може пишатись перед всіма народами всіх часів і країн, римське право державне і приватне. Право це, початок якому був положений законами XII таблиць, розвивалось перше, як право римських горожан і через те мало назву «*jus civile*» (право горожанське); розробляли його народні коміції, що видавали закони (*leges*), сенат, що доповняв ці закони своїми постановами (*senatus consulta*), магістрати, особливо претори, що при відсутности або непристосованости законів видавали свої розпорядження що до окремих випадків (*edicta*). В кінці республіки з'явились ще так звані правоз-

навці (*juris prudentes*), які давали відповіді (*responsa*) на особливо складні питання в правових відносинах. За часи імперії з тих правознавців було зроблено цілком окремий стан людей, з яких імператори вибирали собі радників і за їх допомогою видавали свої накази (*constitutiones principum* або *edicta*). Для мешканців провінцій імператорські урядовці теж видавали свої едикти, які згодом розширялись і на тих провінціалів, що мали право римського горожанства, а потім і на усіх римських горожан. Таким робом з права горожанського виробилось поступінно право загально народне (*jus gentium*). Правознавці, з яких багато займало найвищі урядові посади в імперії, наприклад посаду префекта преторіянів, збирали це право і систематизували його. З знаменитих правознавців періода розвитку імперії треба назвати **С а л в і я Ю л і а н а** (за часи імператора Адріана), який з едіктів булих преторів зробив загальну сводку, яка отримала назву постійного едикта (*edictum perpetuum*), і **Г а я** (за часи Марка Аврелія) який склав гарний підручник права під заголовком «Інституції».

Література і наука. В імператорські часи література досягла надзвичайного розвитку, що цілком зрозуміло, бо раніш талант в людей витрачався на політичну боротьбу, а тепер ця боротьба зробилась неможливою і — натурально — цей талант обернувся туди, де його розвиткові не робилось жадних перешкод. Та-ж відсутність політичного життя спричинилась і поширенню кола читачів, бо освіченим і заможним людям не було куди витратити вільний час, як на читання книжок. Страшенно розвинулась книжна торгівля, громадські бібліотеки. Цікавість широких кол горожанства до читання примусила поширити і книжну продукцію. Друкування книг було невідомо Римові, книги тільки писались, але щоби мати їх відразу в багатьох примірниках, були засновані особливі заклади, в яких сотки невільників переписували книги під диктуру. Імператори з свого боку в більшості дуже співчували і літературі, і книжній продукції, підтримували письменників з власних і державних коштів, а за їх прикладом і де які заможні люде витрачали великі гроші на допомогу літературі. Між

такими людьми найбільш відомий є Меценат, приятель імператора Октавіана Августа.

Література римська за часи імператорів перестала бути рабським наслідуванням творів грецьких. Цілком визволитись з під грецького впливу вона, розуміється не могла, але римські автори почали вибирати власні теми, вкладати в них власний зміст, тільки користуючись грецькими формами. Разом з тим в геленізованих частинах римської держави великий розвиток мала і література на грецькій мові, яку треба однак прилучити до римської літератури, бо вона найбільш брала теми з життя Рима, особливо література історична. Часи розквіту літератури за імператорів Римляни розділяли на віки — золотий (часи Октавіана Августа) і срібний. Згодитись з таким поділенням не можна, бо воно може стосуватись лише поезії, найкращі представники якої писали дійсно в золотому віці; що до прози, особливо до істориків, то історики срібного віку далеко вищі від істориків золотого. В золотому віці з поетів найбільш видатними були Публій Вергілій Марон (70—19 перед Р. Х.), який написав книгу іділій з чабанського життя під заголовком *Буколіки*, книгу описів віршами хліборобського життя старого Риму під заголовком *Георгіки*, і велику поему про заснування Енеєм міста Рима під заголовком *Енеїда*; Квінт Горацій Флакк (65—8 перед Р. Х.) який писав чудові оди, еподи, сатіри і поетичні листи; Публій Овідій Назон (43 перед Р. Х. — 18 після Р. Х.), з творів якого відомі мітологічні оповідання віршами під заголовком *Метаморфози* і *Фасти*, а також багато ліричних віршів про кохання; крім тих трьох, найбільших поетів Риму, відомі ще Тібулль і Проперцій, які писали дуже гарні елегії. В срібному віці поезія значно понизилась, зробилась більш штучною, але й за цей час можна назвати видатних епиків, як Лукан (39—65 після Р. Х.), поема якого «*Фарсалия*» хоча і має в собі багато штучного, але разом з тим написана з великим республіканським запалом, і ліриків, як Кальпурній, який своїми іділіями з чабанського життя, де він наслідував Вергілієві, заснував цілу школу більш дрібних

поетів. В срібному віці з'явився новий род поезії, те, що ми нині називаємо сатіричним романом, в якому перше місце займає Петроній (за часів Нерона), що в гарних жартливих віршах описав пригоди одного поета і двох вільновідпущеників свого часу. Найбільш однак розвинулась в срібному віці сатіра і епіграма, в яких поети висміювали зниження моральности горожанства; між сатіриками відомі Персій Флякк (34—62) і особливо Юній Ювеналь (47—130), в сатірах якого ми маємо надзвичайно гарний і влучний опис життя часів імператора Доміціана; ці-ж часи описані і в талановитих епіграмах Валерія Марціаля (42—102). Найвищим поетом срібного віка був Люкіан (125—200), який писав на грецькій мові: в своїх незліченних, що мають вид розмови, творах Люкіан з величезним дотепом висміяв звичаї свого часу, філософічні теорії, релігійні забобони, і. т. и.

З прозаїчних творів, як і раніш, найважніші були твори історичні. В золотому віці найкращим з істориків, що писали на латинській мові, вважається Тит Лівій (59 перед Р. Х. — 17 після Р. Х.), який написав історію Рима від початків до свого часу, ця праця має велику хибу в тім, що Лівій відносився до своїх джерел без жадної критики і через те дійсні факти перемішані в нього з байками, цілком неймовірними. Такий самий характер мають історичні писання двох сучасників Лівія — Греків Діодора Сіцилійського, що написав, під заголовком «Історична бібліотека», всевітню історію в 20 книгах від стародавніх часів до 60 р. перед Р. Х., і Діонісія Галікарнаського, який в 40 книгах, під заголовком «Римська археологія», описав історію Рима від засновання міста до першої Пунійської війни. В срібному віці жив найкращий з істориків, що писали латинською мовою Корнелій Тацит (54—120); крім біографії завойовника Британії Агриколи він написав опис сучасної йому Германії, який й донині є одним з найправдивіших джерел для германської історії, історію Рима від 14 до 68 року після Р. Х. в 16 книгах, під заголовком «Анналі», і історію Рима-ж від Гальби до Доміціана в 12 книгах під заголовком

«Історії»; праці Таціта не вільні від суб'єктивізма і реторики, але разом з тим до тих джерел, з яких Таціт брав відомости, він віднісся не тільки сумлінно, а навіть з певною мірою історичної критики. З істориків срібного періоду, які писали грецькою мовою, треба назвати Плутарха (46—120), що написав життєписи багатьох римських і грецьких визначних діячів, і Іосіфа Флявія (37—96), походженням Іудея, який описав в 7 книгах історію іудейського повстання і зруйнування Іерусалима Титом.

В імператорські часи великі кроки вперед зробила римська наука географії і природознавства. Між науковими творами золотого віку найвидатніший — географія Страбона, срібного-ж віку — «Історія натуральна», Плінія Старшого, де зібрані і критично розглянуті праці більш як 400 вчених в сферах природознавства, астрономії, математики, географії, історії мистецтва, і т. и. Наука філософії розвивалась по старому під грецьким впливом і в цій галузі Римляни і в імператорські часи не дали нічого видатного; найкращим з філософів римських вважається виховач імператора Нерона Сенека, твори якого, які засновані на філософії стоїків, мають головним робом характер приписів моральности, де в чому близьких до християнства.

Мистецтво. Сотки років, які пройшли над головами римського народу, не змінили його характеру: він залишився по старому практичним, по старому Римлянин дбав найбільш про вигідність умов життя, ніж про красу. Однак коли грецька культура в значній мірі вкорінилась в народі римському, особливо в вищих заможних верствах його, це не могло не відкликнутись і на розвиткові почуття краси. Римлянин полюбив цю красу, вона зробилась навіть для нього необхідністю. Але все ж він залишився практичним Римлянином і через те найбільший розвиток в Римі з усіх галузів мистецтва мало будівництво (архітектура), яке перш за усе задовольняє вимоги практичного життя, а лишень як додаток, і почуття краси. Римляни кохались в будівництві з перших часів своєї історії, але дійсно високого ступіння воно досягло лишень за часи імператорські. Як ми вже бачили раніш, мало не кожний з імператорів ста-

равен залишити після себе як найбільш гарних будинків, театрів, храмів, портиків і т. и. Найбільш відомі — храм П а н т е о н, що збудував Октавіан Август, і а м ф і т е а т р К о л о с с е й, який збудовано при імператорах з роду Флявіїв (Веспасіані і Титі). В будівництві найбільш користувались грецькими зразками, але в цю галузь мистецтва Римляни внесли і багато власного; так наприклад, в Пантеоні колонни були крім відомих грецьких стилів — іонійського, дорійського, або корінтського, ще й так званого римсько-корінтського, а також старотосканського, які були вигадані самими Римлянами.

Про скульптуру і малярство не можна сказати того ж самого: хоча вони й досягли величезного розвитку в Римі імператорських часів, так що й статуї і образи наповняли кожний приватний навіть дім, але в них Рим не вніс нічого свого: він тільки вживав те, що вироблялось греками; й скульптори і малярі в Римі були виключно греки, або походили з геллінізованих народів. З творів римської скульптури, які залишились до нинішніх часів, найкращий — це так звана «група Лякоона», яку знайдено в руїнах лазней Тита. Є підстави думати, що ця група зроблена скульптором з острова Родоса — Агезандром і його синами Атенодором і Полідором, за часи Юлія Цезара, або Октавіана Августа.

Військо. За імператорів римське військо, що, як ми згадували раніш, зробилось головною підпорою римської Держави, дістало свій остаточний устрій. Кількість його при Траяні доходила до 370,000 чоловіка. Воно ділилось на легіони, з яких в кожному було 6,100 чоловіка піхоти і 720 кінноти; легіон в свою чергу ділився на 10 когорт; одні з них, що йшли в першій лаві, були озброєні мечами і короткими списами; другі — довгими списами. На боках (флянгах) легіона, або в задній лаві знаходились стрільці з лука. Чудово організоване військо було страшною погрозою для ворогів Рима, особливо для варварів, що не визнавали дисципліни і йшли в бій безладною юрбою. Але чим далш, тим більш це ж військо робилось погрозою і для самої римської імперії. Як ми вже згадували раніш, імперія

могла опиратись на військо головним чином тому, що воно почувало свій звязок з державою. Це було так, поки військо набиралось з римських горожан, або мешканців романізованих провінцій. Але згодом людей з тих двох клас, які бажали служити в військові, робилось все менш, бо при зви чаєні до мирного життя імперії і Римляни, і провінціали старались вибирати собі заняття більш спокійне й користне. Щоби поповнити легіони, доводилось брати на службу варварів, найбільш Германців, які романізувались не дуже легко і не чували тому жадного звязку з імперією, не могли проинятись її інтересами. Крім того той факт, що легіони знаходились на границях імперії, в різних місцях, і не мали часто жадних зноснв межи собою, спричинився тому, що коли чому-небудь трон імператора не був зайнятий, окремі армії оголошували імператором свого полководця і не хотіли визнавати полководців інших армій. Це ми бачили вже після смерти Нерона. Правда тоді легіони, ще мали римський склад, а тому заколот тривав не дуже довгий час, але самий факт можливости такого заколота вже показав військові його силу і можливість при першій нагоді внести в імперію революційний елемент і розпоряджатись її долею згідно своєму бажанню.

Християнство. Ми вже говорили вище (дивись стор. 51) про те що релігія римська підпала під вплив інших релігійних систем. Чим більш поширювалась римська держава, тим кількість нових релігій в ній більшала. Але це не служило причиною для релігійної боротьби. Глибоко практичний державний розум народа римського підказував йому повну толерантність до всіх взагалі релігій, навіть велику повагу до чужого релігійного почуття. Рим не тільки не викидав чужих богів, а навпаки приймав їх до себе, прилучав до своєї релігії і таким робом тісно звязував з собою-упокорені народи не тільки механічно, а й морально. Впливаючи на римську релігію, роблячи її більш фантастичною, а разом з тим підпадаючи й самі під її вплив, приймаючи між иншим убожествіння імператора, як увособлення римської державности, чужі культу не тільки не руйнували держави римської і тієї культури, яку ця держава витворила, а навпаки —

допомагали їх дальшому розвиткові. Але раптом в державі з'явилося дві релігії, які стали цілком всупереч не тільки римській релігії, але й всьому складу життя римського народу, всій його культурі і навіть найбільшому скарбові цієї культури — римській державності. Це були іудейство і виховане на ґрунті останнього християнство. Визнаючи одинокого Бога і нехтуючи всіма іншими богами, як людськими вигадками, ці релігії ніяким чином не могли з'єднатись з релігією римською; убожествіння імператора здавалось представникам цих релігій тяжким гріхом, а позаяк те убожествіння було тісно звязане з римською державністю, цілком зрозуміло, що й ця державність не викликала з боку іудеїв і християн жадної прихильности. Про боротьбу Рима з іудейством ми вже говорили вище; вона закінчилась перемогою з боку Рима, розруйнуванням Іерусалима і розігнанням іудеїв по різним країнам, де вони займали становисько нижчої раси, до якої всі відносились з призирством. Жадного впливу на Рим іудейство не могло мати через свою окремішність, своє небажання розходитись в ширину, по за тісні межі іудейського народу. Далеко не те було з християнством. Заснователь цієї релігії Іисус Христос народився в Іудеї в 30 році правління Октавіана Августа, почав вчити в тій-же Іудеї за часи Тіберія, а вже за часи Нерона християнська релігія так розповсюдилась по всій римській державі, що державна влада звернула на її свою увагу й почала з нею боротись, як з шкідливим для держави з'явищем. І це було цілком зрозуміло: не кажучи вже про негативне відношення до особи імператора, як бога, християнство заперечувало всьому, чим жила римська держава: Рим виріс за допомогою війни — християнство вчило, що «взявший меч від меча і загине», Рим уряджав свою державу, поліпшував адміністрацію, проводив шляхи, водотяги, взагалі все, що прикрашає щоденне життя, — християнство вважало все це за дрібниці, не варті жадної уваги в порівнанні з царством Божіим; Рим кохався в мистецтві, літературі, цїрках, театрах, — християнство нехтувало мистецтвом і літературою через те, що в них здебільшого сюжети були з мітольоґії, або реліґіозних вірувань Рима і Греції, а

цірки й театри визнавало бісовськими грищами; Рим вважав за людину лишень римського горожанина, як підвалину римської держави, і в усякому разі не міг вважати за таку невільника або варвара, — християнство вважало всіх людей рівними, бо всі вони однаково сини Божії і всі однаково можуть своїм життям добиватись царства небесного. І так суперечка на кожному кроці. Коли б християнство зачинилось в самому собі, як іудейство, римська держава могла б ще з тим помириться. Але ідеєю християнства було розповсюдити царство Боже по всій землі, серед усіх народів. Грунт-же для цього в римській державі був дуже гарний, бо релігія римська через побільшення в ширину, як це завжди буває, меншала в глибину, робилась більш розливною, а через те менш задовольняючою глибокі запитання людської душі. Тому немає нічого дивного, що християнство, іста якого й є піклування про душу людську, поширювалось з надзвичайною швидкістю і одним тим вже підрубувало підвалини римської держави. Держава боролась з ним, як могла, утісняла християн, позбавляла їх частини прав, присуджувала до кар на горло, але все це не допомагало, бо сила християнства тільки росла.

Варварство. До двох сил, які, сказати-б, пасивно підготовлювали погібель держави римської, ослабляючи її в середині, прилучилась ще й третя, мовляв, активна сила, якій історія призначила знищити римську державу. Цю силу уявляли собою варвари, найбільш Германці, племена яких за часи імператорські тісним кільцем оточували захід, північ і частину сходу римської держави. Якісь невідомі нам сили без перешину, сторіччя за сторіччям, викликали з глибин середньої Азії величезні маси людей, які нестримано стремили на захід, лава за лавою, і оселялись в південно східній Європі. Нова лава випирала попередню, примушувала її покидати оселі і йти дальш на захід. І так йшло багато сот років, поки передні лави не зупинились перед границями рияської держави. Величезна сила Рима стала на перешкоді дальшому рухові варварських юрб. Їх напади, починаючи ще з нападу Кімбрів за часи Марія, відбивались Римом і варвари жадним робом не були в стані

затвердитись на лівому боці Рейна і Дуная. Але їм робилось жити все тісніше: кількість людности зростала, а разом з тим Азія викидала нові юрби, які все більш напірали одні на одних. По за германцями йшли народи монгольської раси. За часи імператорів схід Європи нагадував повний пари казан, що погрожував кожної хвилини розірватись. Чим більш слабшала римська імперія в середині, тим ближчим і більш можливим робилось зірвання цього казана. Ознаки цього яскраво виявлялись вже за часи Марка Аврелія, якому, не вважаючи на його філософський характер, довелось ціле життя, дбати лишень про стримування варварів на границях держави. Чим далш, тим те стримування робилось тяжчим — і Рим величезними кроками пішов до свого остаточного занепаду.

VII. ЧАСИ ЗАНЕПАДУ І ПОГИБЕЛІ РИМСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

(192—276 р. після Різдва Хр.).

Дінастія Северів і військовий деспотизм. (193—235). Після вбивства Коммода почались заколоти. Два імператори — Пертінакі Дидій Юліан пробули один по одному по кілька днів і були вбиті. З кількох полководців, які боролись межі собою, на сам кінець переміг ишчих Септімії Север (193—211). Це була людина дуже енергійна, але глибоко переконана в тім, що держава тримається лишень військовою силою, — і при ньому військо не тільки фактично, а й юридично отримало переважне значіння в державі. Север скасував преторіянців і на їх місце заснував імператорську гвардію з найкращих салдатів з легіонів, яка існувала не тільки для охорони Рима, алей ходила з імператором в походи. Префектом гвардії був між иншим за часи Севера відомий правознавець Палініан. За його допомогою в внутрішніх справах держави тримався гарний лад, але з другого боку заведений Севером військовий деспотизм послужив одною з головніших причин для занепаду держави. В кінці життя Север воював з Британцями, упо-

корив кілька британських народів, але не скінчив свого завдання і вмер, залишивши імператорами двох синів Каракаллі і Гету. Каракаллі вбив Гету (212 р.) і зробився самотнім володарем держави. Каракаллі, подібно батькові, опирався виключно на військо, але не маючи енергії Севера, він був змушений купувати прихильність солдатів грошми, що понижувало дисципліну, а разом з тим викликало невимірне збільшення податків. Щоби збільшити грошові засоби, Каракаллі надав право римського громадянства всім мешканцям імперії, бо громадяне повинні були платити податок з спадщини і відпуску невільників на волю, якого були позбавлені ті, що права громадянства не мали. За часи Каракаллі були напади на імперію з боку Германців і Партів. Мир з першими Каракаллі купив за подарунки, в боротьбі ж з Партами йому було пощастило, але в час походу проти них Каракаллі було вбито (217 р.) по ініціативі префекта гвардії Макрина, який зробився імператором (217—218). Він закінчив побіденно війну з Партами, але в наступному році був вбитий в боротьбі з небіжем у перших Каракаллі Бассіаном, який був в Сирії жерцем бога Елягабала, а тому — й сам прийняв це ім'я. Елягаль (218—222) був поставлений на імператора гвардією і нею-ж вбитий в час заколоту. Своїм наступником, або як в ті часи почали називати таких наступників, «Цезаром» (в протилежність імператору, який носив назву «Августа»), Елягаль ще раніше призначив свого брата у перших Олександра Севера, який після смерті Елягабала і залишився імператором (222—235). Олександр, який знаходився під впливом своєї матери Маммеї і знаменитих законознавців Ульпіана, Юлія Павла, Модестіна, старався змінити систему військового деспотизма. Між иншим він встановив державну раду з сенаторів для керування державними справами, але військо вже забрало таку силу, що всі старання Олександра і його порадників пішли марно. Між иншим Ульпіан, який займав посаду префекта гвардії, був вбитий солдатами на очах в Олександра. Разом з тим Олександрові перешкоджало в внутрішніх реформах те, що йому довелося мало не ціле

життя провадити війни. За його часи (226 р.) на місці царства Партів повстало царство Ново-персідське (Перси раніш знаходились під владою Партів), дуже войовниче. Перси виперли Римлян з Месопотамії і зайняли Сірію. Похід Олександра проти них мав де який успіх, але потім довелось його припинити, щоби одбити Германців, які перейшли Рейн і Дунай. На Рейні виник заколот межі салдатами, за час якого Олександра було вбито.

Анархія і занепад Римської держави. (235—285). Слідуючі потім 50 років в Римі йшла повна анархія; без перешину оголошувались легіонами нові імператори, иноді по кілька відразу. На місце Олександра Севера легіони оголосили імператором полководця Максиміана, родом з Тракії, (235—238), який весь час свого правління провів на германській границі в безуспішних боях. В Римі за цей час були оголошені імператорами африканський проконсуль Гордіан I і син його Гордіан II, яких в скорому часі захватив в полон і вбив леґат Нумідії. Після цього сенат проголосив нових імператорів Пупієна і Балбїна. Максиміан, прочувши про це, пішов походом на Рим, але по дорозі його було вбито незадоволеними його суворістю салдатами. В скорому часі обидва другі імператори були теж вбиті гвардією і імператором оголошено унука Гордіана I-го—Гордіана III (238—244). Цьому останньому, який керував під впливом свого тестя — префекта гвардії, Тімезітея, вдалось відбити напад на Дунайську границю германського народу Готів, а також відібрати від Персів Месопотамію. Але коли вмер Тімезітей, його наступник Пилип, який походив з Арабів, а тому має в історії назву Араба, добився вбивства Гордіана III і зайняв його місце (244—249). За нього (248 р.) святкувалось тисячеріччя Рима, але правління його було повне заколотів, війська його не слухались, по всіх усядах з'явилися узурпатори, германці без перешину нападали на межі держави. Коли Пилип післав раз проти них свого полководця Деція, легіони оголосили останнього імператором; виникла боротьба, в якій Пилипа було вбито. Деції (249—251), один з найкращих імператорів тих часів, що дбав про відродження

римської держави, й тому, між иншим, переслідував християнство, не міг нічого досягти в цім напрямі, бо Готи перейшли Дунай і зайняли всю північну частину Балканського півострова. В бої з ними Деція було вбито. Його наступник Требоніан Галль (251—253) купив в готів мир за гроші, але не на довгий час, бо в скорому часі вони знову захватили римську провінцію Мезію. Галля було вбито салдатами, які оголосили імператором його полководця Еміліана, якого однак вони ж вбили в тому самому році. Оголошений рейнськими легіонами імператором Валеріан (253—260), який призначив своїм товаришем свого сина Галлієна, дбав дуже, подібно Децеві, про поліпшення внутрішнього стану держави, чому й підняв дуже жорстокі утиски проти християнства, але дуже скоро йому довелось звернути всю свою увагу на зовнішні справи. Германські народи з усіх боків напали на границі держави: Рейн перейшли Аламани, Франки через Галлію дійшли до самої Іспанії, Закарпійці зайняли побережжя моря, Готи перейшли Дунай й загарбали Грецію і Малу Азію. Крім того в Мавританії вибухло повстання тубольців, а зі сходу втрутились в Сирію Перси. Валеріан передав керування військами на Рейні Галлієнові, а сам рушив на Персію. Похід цей був дуже нещасливий: військо Валеріана було розбите, самого його взято в полон (258 р.) де він і вмер в 260 році. Вісти про взяття в полон Валеріана мали наслідком те, що мало не в кожній провінції з'явився свій імператор, так що в руках Галлієна залишалась лишень одна Італія. Ці часи римські історики назвали часами 30 тиранів (по аналогії з історією Атен в Греції). Галлієнові довелось до кінця свого життя (268 р.) боротись то з одним, то з другим з тих тиранів. Найсильнішими з тиранів були Септімій Одиат (260—267), який заснував царство Пальмірське (в Сирії) і з великим успіхом воював з Персами, при чому відібрав від них Месопотамію, і Постум (258—268) який заволодів Галлією, Іспанією і Британією. Одиат був в мирі з Галлієном, а з Постумом Галлієн боровся, але не міг його побідити. Галлієна було вбито старшинами його власного війська і ними ж вибрано на

його місце з своїх Аврелія Клявдія (268—270). Клявдій вигнав з меж імперії Аламанів і Готів, але скоро вмер від пощести. Війська його оголосили імператором полководця Авреліана (270—275), людину визначних здібностей і енергії, родом з Паннонії. Він відбив напади Аламанів, Готів і Вандалів (теж германський народ), а позаяк Аламани в своєму нападі увійшли навіть в Італію, то укріпив місто Рим стінами. Далі він завоював царство Пальмірське, де керувала після смерти Одинага його удова Зеновія, і Галлію, тай пішов в похід проти Персів, але по дорозі був вбитий старшинами свого війська. Наступники його Тацит (275—276) і Проб (276—282) також цілий час боролись з Германцями і східними народами і також загинули від рук своїх військ. Оголошений імператором полководець Аврелій Кар (282—283) призначив своїх синів Каріна і Нумеріана Цезарами. Каріна він залишив в Римі, а сам з Нумеріаном пішов проти Персів, яких розбив під Ктесіфаном, але повертаючи до дому, був вбитий блискавкою в своєму шатрі. Скоро після цього Нумеріана вбив префект гвардії Апр, який надіявся зробитись імператором. Але війська вибрали замість нього на імператора Діоклетіана (284 р.). Карін почав боротьбу з Діоклетіаном, але був забитий своїми салдатам (285 р.), після чого Діоклетіан зробився одним владною держави.

Внутрішні зміни в Римській Державі. Кольонат. Але це була вже не стара Римська держава, з'єднана єдиним державним розумом народу римського. Це були тільки її руїни, правда величні, руїни, з каміннів яких повинні були будуватись нові історичні з'явища, але всеж таки руїни. Рим, як центр держави, загубив всяке значіння, бо більшість імператорів проводила все своє життя на границях держави, де по за імператором, сенат, магістрати й ин., не мали жадної ваги в державі. Єдність провінцій теж щезла, бо, не маючи центра, кожна з них вважала центром себе, чому ще більш сприяло те, що в різних провінціях з'являлось одночасно кілька імператорів. Різниця між провінціями романізованими і геллінізованими, яка раніш не була помітна через

повагу геллінізованих народів до римської державности, тепер, коли для цієї поваги вже не було підстав, виявилась надзвичайно яскраво. Християнство, не вважаючи на утиски, надзвичайно поширилось і зміцніло, бо примушене ховатись від догляду держави, воно мимоволі організовувалось саме, складало свою власну владу, незалежну від державної, робилось, сказати-б, державою в державі. Голова християнської громади в кожному місті мав назву єпископа; християне вважали його за найвищий авторитет, в порівнанні з яким авторитет імператора і його урядовців не мав жадного значіння в очах християн. Цікавлячись лишень життям своєї громади, дбаючи тільки про неї, християне цілком байдуже відносились до політичного життя держави взагалі, а також і до місцевого. Хоча за імператорських часів вища місцева влада складалась з осіб, які призначались з центра, однак місцеве самоврядування, особливо мійське, залишилось в тому виді, як воно було за республіки, себ-то кожне місто виявляло собою Рим в зменшеному виді: народні зібрання вибирали магістратів, так званих *duoviri*, або *quattuorviri juri dicundo* (судді), які керували під доглядом сенату, що мав назву *curia* (к у р і я) з окресленої кількості (звичайно 100) *декуріонів* (*decuriones*) — заможних людей, найбільш землевласників з мійської округи. Платні за ці посади не було встановлено, але кожний вважав собі за велику честь бути обраним на магістрата і навіть витрачав свої власні гроші на поліпшення і оздоблення свого міста. Християнство, між иншим, спричинилося тому, що службу в магістратах, або декуріонах люди перестали вважати за честь, і де можна, ухилились від неї. Другою причиною занепаду мійського самоврядування було зубожіння людности в Римській імперії, яке з'явилося наслідком перше — надзвичайного зросту податків за для утримання великих найманих армій проти варварів, друге — погіршення торговельного обміну через безперепинні розрухи, що перешкоджали зносинам межі окремими частинами держави, і третє — занепаду хліборобства, процес якого з Риму поступинно перейшов на всю Італію, а потім навіть і на Сіцилію, яка не могла вносити конкуренції з Африкою,

де величезні степи давали можливість виробляти дешевий хліб. Дрібна земельна власність по усіх усяодах замінилась лятіфундіями, але і в цих останніх ведення господарства старим способом — за допомогою невольницької праці — робилось все менш можливим через зменшення кількості невольників: вимирання меж невольниками було завжди велике, але раніш був постійний наплив нових, який давали безперестанні побідні війни; за часів же імператорів, коли війни отримали характер оборонний, цей наплив зовсім припинився. Довелось власникам лятіфундій або наймати сільсько-господарських робітників з вільних людей, або давати їм землю малими участками на оренду. Цей останній спосіб росповсюджувався все більш і більш, але цілком не сприяв економічному добробуту населення, бо орендарі, так звані *колюні* (*coloni*) не маючи ні грошей, ні інвентара, не могли вести гарного господарства, тим більш, що перше — ціна хліба була низька, а друге — держава примушувала їх крім оренди платити ще й державний податок з землі. Через те *колюні* впадали в велику боргову залежність від землевласників і жили мало не як жебраки. Зубожіння населення спричинилось до помешення його кількості, через що імператорам все частіш доводилось оселявати не тільки в провінціях, а і в самій Італії юрби варварів, мало придатних до розуміння римської державності. Про легіони нема чого й казати: на прикінці III сторіччя вони в значній більшості, а де які й цілком, склались з варварів.

Діоклетіан (284—305). При таких умовах прийняв на себе імператорську владу Діоклетіан. Походженням з Іллірії, він мало розумів старі римські традиції, разом з тим — людина величезного державного розуму, він перший з імператорів зрозумів дійсний стан держави і скріпив своїми реформами те, що все фактично увійшло в життя і повинне було послужити підвалинами для відбудовання на руїнах Рима нового державного тіла. Діоклетіан розділив імперію на дві частини — геллінізовану і романізовану; в голові першої він став сам, в голові другої поставив Августом свого приятеля Максиміана. За для забезпечення спокійного

перехода влади він встановив такий порядок, що кожний з Августів повинен був мати до допомоги собі по одному Цезарові, якому і передавати після 20-річного урядування свою посаду Августа, а той тоді в свою чергу повинен був призначити собі нового Цезара. Першими Цезарами були призначені — на сході Галерій і на заході — Констанцій Хлор. Хоча досі влада імператора була цілком, як ми вже бачили, необмежена монархічна, однак вона мала зовнішній вигляд ще республіканський, бо імператор був, сказати-б, з'єднанням в одній особі всіх республіканських державних установ. Цю республіканську видимість без внутрішнього змісту Діоклетіан скасував; він запровадив при дворі урочистий етикет, як при дворах східних царів, зробив імператора з першого урядовця держави чимсь вищим від самої держави, богом, що не тільки увособляє собою державу, але дає їй самій свої приписи. Сенат остаточно було позбавлено всякої ваги в державі тим, що було скасовано поділ провінцій на сенатські і імператорські і замість двох державних скарбниць встановлено одну імператорську. Щоби зменшити значіння війська, влада військова була відділена від влади цивільної. Значіння Рима в державі було знищено тим, що Рим перестав бути столицею. Сам Діоклетіан жив в Нікомедії (в Бітнії). Максиміан — в Медіоляні (нині Мілан). Італію, яка доти відрізнялась від провінцій тим, що була вільна від земельного податку, було прирівнено в цьому відношенні до цілої імперії. Імперію було поділено на 12 діоцез, а ті в свою чергу на 101 провінцію і все керування як тим, так і другими було доручене імператорським урядовцям. Мійське самоврядування було передано під контроль особливих імператорських-же урядовців, які в свою чергу були в залежності від начальників провінцій. Йдучи всією своєю політикою до знищення всього старо-римського, Діоклетіан однак, здавалося-б, не був в цьому цілком послідовним: так, він дбав про встановлення римської релігії і старанно переслідував християн. Але це зовсім не можна пояснювати бажанням Діоклетіана повернути римську старовину. Його переслідування пояснюється звичайним

непорозумінням і незнайомством з тодішнім станом християнства: йому здавалось, що християне, які мають свого окремого Бога, повинні бути ворогами нової держави, для якої єдиним богом повинен бути імператор; він не домислився до можливості компроміса, про який буде сказано нами нище — при опису діяльності закінчителя діоклетіанової реформи — Константина. Переходячи до зовнішньої політики Діоклетіана, ми повинні означити, що він дуже дбав про цілість існуючих меж держави, а також про їх поширення. Він укріпив з усіх боків границі, упокорив Франків і Британців, втихомирив повстання в Галлії, Мавританії і Єгипті, воював з Персами і відібрав від них Месопотамію, одбив напади на дунайську границю варварських народів Язигів і Карпів, при чому останніх оселив на землях римської держави.

Коли минуло 20 років царювання, Діоклетіан відмовився від трона, намовив це зробити і Максиміана, і обидва Августу перейшли на становище приватних осіб, передавши свою владу Галерію і Констанцію Хльору (305 р.).

Заколоти від зречення до смерти Діоклетіана (305—313). Порядок тронаступства, що встановив Діоклетіан, мав характер цілком штучний, що й виявилось дуже в скорому часі. Нові Августу призначили собі Цезарами Максиміана і Севера. Але коли в 306 році вмер Констанцій Хльор, Галльські легіони оголосили Августом його сина Константина. Почалась внутрішня війна. Крім згаданих з'явилося ще кілька Августів — Максенцій, син Максиміана, сам Максиміан, що нудився приватним життям, і на сам кінець ще й Ліціній. Кожний з тих семи імператорів боровся з іншими. Діоклетіан, який хотів примирити ворогів, нічого не добився. Константин подолав Максиміана і Максенція, Ліціній — Максиміана, Север і Галерій вмерли. На сам кінець залишились імператорами Константин і Ліціній, які склали межі собою мир, по якому перший отримав західню, а другий — східню половину імперії. Що до Діоклетіана, він вмер в 313 році. Є чутка, що він сам покінчив своє життя під впливом погроз з боку Константина і Ліцінія.

Константин (301—337). Спільне царювання Константина і Ліцінія тривало до 323 року; за цей час вони мали між собою дві війни, з яких друга скінчилась повною перевагою з боку Константина і скиненням Ліцінія з трона. Найвидатнішим вчинок Константина вважається взагалі признання ним за християнською релігією рівноправ'я з иншими. За це в історії християнства Константин отримав назву Великого і Рівноапостольного. Крім цього, в усьому він був продовжником діяльності Діоклетіана. Він остаточно знищив значиння Рима в державі тим, що заснував нову столицю «Візантію», або Константинопіль, на березі Босфора, в центрі геллінізованої частини держави, в якій значно менш, ніж в романізованій, почувались наслідки старої римської державности. За Константина закінчена почата Діоклетіаном нова бюрократична форма керування державою: встановлена величезна кількість імператорських урядовців, яких розділено на кілька рангів з повною підлеглистю нижчих вищим; головна сила в керуванні державою була надана канцеляріям. Мійське самоврядування цілком знищено, бо на посади мійських магістратів фактично почали призначати начальники провінцій по своєму вибору з декуріонів. Посада-ж декуріона, на яку через збіднілість населення ніхто не хотів йти, була зроблена обовязковою для заможних людей, а потім навіть і спадковою. Щоби підняти добробут мійських заможних людей, які в більшості були землевласниками мійської округи і терпіли часто шкоду від зміни орандарів своїх земель — кольонів, цим останнім було заборонено покидати панські землі, себ-то заведено для них кріпацтво. Взагалі, через величезний зріст податків, потрібних на утримання бюрократії і війська, в звязку з зубожінням населення, Константинові довелось запровадити кріпацтво в усіх верствах народних і усіх галузях діяльності: щоби люде не могли ухилятися від податків, покидаючи свій фах, було заборонено зрікатись того фаху, який хто на себе прийняв, фахова праця зроблена спадковою, при чому на усіх фаховців однієї галузі була накладена спільна відповідальність за податки і дано їм право взаємного догляду. Навіть військова служба зроби-

лась до певної міри кріпацькою, бо сини ветеранів були з'обов'язані теж вступати до війська. Доверпивши реформи Діоклетіана, що до перетворення держави, Константин довершив і що до убожествіння влади імператора, і в цьому прийшло йому на допомогу те християнство, якого так боявся Діоклетіан: правда, воно не могло признати імператора богом, але признало імператорську владу не народньою, а Божою установою, а імператора — помазанником Божим, вищим над всіма людьми, відповідальним лишень перед Богом, який його поставив, а не перед державою.

Це був кінець римської держави, її смерть. На її місце збудовалась нова держава — візантійська, нове історичне з'явище, яке взяло від Рима лишень спадщину остільки, оскільки вона йому була потрібна, і перетворило її на свій лад. В новій державі перевагу над латинською отримала грецька мова, бо осередок її займали геллінізовані народи; християнство в скорому часі зробилось не тільки дозволеною, але пануючою релігією в візантійській державі, бо засноване в значній частині своєї догматики на принципах грецької філософії, воно відповідало значно більш розумові грецьких і геллінізованих народів, ніж суворо-державному і практичному розумові народа римського. Цікаво, що в західній частині імперії воно взагалі менш поширилось, ніж в східній, і Рим з Італією ще довгі часи були оплотом старої римської релігії. Остаточню перемогу релігія християнська отримала там лишень тоді, коли загинули рештки старої римської держави і Італія цілком перейшла під владу германських варварів, себ-то в кінці V сторіччя. Загально прийнято продовжувати римську історію до згаданого моменту, а тому й нам доведеться ще коротко переглянути події, що скоїлись до кінця V сторіччя в новій імперії, яка будучи по суті візантійською, однак зберегла на деякий час ще назву римської, тим більш, що в конанні своєму Рим дав ще один раз людину повну глибокої поваги до старовини своєї держави і бажання її відновити.

Юліан (361—363). Це був родич Константина імператор Юліан, який наслідував сином Константина — Кон-

с т а н т и н у ІІ (вмер 340 р.) К о н с т а н т у (вмер 350 р.)
 і К о н с т а н ц і ю (вмер 361), між якими Константин поді-
 лив свою державу і які провели своє царювання в взаємних
 спірках і війнах. Юліан, як і вся родина Константина, був
 примусово вихований в християнстві, але крім того він
 глибоко ознайомився з грецькою філософією і римською
 історією. Він ясно бачив, що старий Рим і його культура
 гине, що одною з причин погибелі є християнство, і поклав
 собі метою підняти стару культуру, а як головніший для
 цього засіб — відновити стару римську релігію, яка за цей
 час дістала назву п о г а н с ь к о ї, себ-то сільської, (paganus)
 бо християнство в містах цілком запанувало, а прихиль-
 ники старої релігії залишилися найбільш на селах, серед
 неписьменної, малоосвіченої людности. Це була, розуміється,
 спроба гальванізувати труп, яким з'являлось в ті часи старо
 римське життя, і спроба ця не мала жадного успіху, не
 вважаючи на те, що в керуванні внутрішніми справами
 імперії Юліан був один з найкращих імператорів: він
 зменшив величезні штати придворних челядників і урядов-
 ців, дбав про поліпшення судівництва, і т. и. Філософ і
 дуже ідеальна людина, він не розпочинав жадних суворих
 заходів проти християн, а боровся з християнством мирними
 засобами: писав книги, в яких доводив, що християнство є
 забобони і не витримує порівняння з філософією поганства,
 сам приносив жертви старим богам Рима, примушував
 поганських жерців вести моральне життя, і оголосив повну
 релігійну толерантність, через що дозволив Іудеям відбуду-
 вати їх храм в Іерусалимі, чим хотів довести, що християнське
 пророкування про те, що храм цей ніколи не буде відновле-
 ний, не має рації; засновуючись на тому, що за часів Кон-
 стантина і його синів християне розруйнували багато по-
 ганських храмів, Юліан примушував їх відбудовувати.
 Пізнійше, через олір з боку християн, Юліан почав відно-
 ситись до них більш суворо: він заборонив їм вчити і вчи-
 тись в громадських школах, заборонив вживати грецьку
 філософію Плятона і Арістотеля тим, хто обмовляв їх богів,
 і т. и. Але все це не допомагало: на поганських службах
 божніх, які уряджав Юліан, найбільш не бувало нікого,

крім його самого. З рештою, діяльність Юліана тривала дуже не довго: в 363 році йому довелося пійти походом на Персів; поход був дуже успішний, але в одному бої Юліана було вбито.

Події від смерти Юліана до смерти Теодосія (363—395). Спроба Юліана відновити стару релігію і культуру була остання. Після нього християнство запанувало остаточно, а поганська віра згодом цілком зникла. Слідуючий за ним імператор Іовіан (363—364) був християнин, також як і його наступник Валентиніан (364—375), який взяв на себе керування західною частиною держави, а східню передав своєму братові Валенту (364—378). Валентиніанові наслідували сини його Граціан (375—383) і Валентиніан II (376—392). За часи Валента частина германського народу Готів, так звані Вестготи (Західні готи), що жили за Дунаєм, попросили в імператора дозволу оселитись в межах імперії через те, що на них напирив дикий народ монгольського коліна Гунни. Отримавши дозвіл і оселившись на південному березі Дуная, Вестготи в скорому часі через утиски, які робили їм імператорські урядовці, повстали і пішли походом на імператора. В бою з ними Валент потерпів поразу і був вбитий, після чого Вестготи спустошили Тракію і інші провінції. Граціан призначив своїм співником для керування східною частиною держави Іспанця Теодосія (378—395). Разом вони упокорили Вестготів. Після смерти Граціана в західній частині імперії царював брат його Валентиніан II, який раніш був його співником, а після смерти останнього імперія знову з'єдналась в руках Теодосія, який є відомий тим, що він оголосив християнство пануючою державною релігією.

Розділ імперії. Теодосій поділив свою державу остаточно межі своїми синами Аркадієм (395—408), який отримав східню, і Гонорієм, (395—423), який отримав західню частину імперії. Після цього розділу склалося дві цілком окремих держави.— Східня і Західня Римські імперії. Східня римська імперія, в яку увійшли геллінізовані провінції, і яка пізнійше дістала назву Візантійської імперії, існувала ще більш ніж тисячу років. Західня римська імперія, себ-то

рештки дійсної римської держави, формально проіснувала всього 81 рік після смерти Теодосія, коли на місці її заклались нові варварські держави, фактично ж по своєму внутрішньому складу від самого вже початку свого існування мала вже цілком варварський характер.

Західна Римська імперія (395—476). Першим дійсним керувачем західної імперії був не Гонорій, людина безхарактерна і не здібна до праці, а Вандаль Стіліхон, якому Теодосій перед смертю доручив доглядати за Гонорієм. Стіліхон енергійно боровся за цілість Західної імперії з германськими народами: в 400 році він одбив напад на Італію Вестготів, які під головуванням талановитого вожа Аляриха перше спустошили частину Східної імперії а потім намірялись те ж зробити і з Західною; в 402 році, коли в Італію втрутились величезні юрби Германців з різних колін під керуванням Радагайза, які дійшли до Фльоренції, Стіліхон голодом примусив їх піддатись. Але ці побіди мало давали користі, бо в той же час Галлію зайняли інші германські народи. Коли-ж в 408 році, через каверзи з боку Гонорія, Стіліхона було вбито, шлях для варварів до Західної імперії зробився цілком вільним. Алярих з Вестготами знов напав на Італію, в 410 р. взяв і розграбував Рим, заволодів Італією і збирався вже завоювати Сіцилію і Африку, але нагло вмер. Наступник його Атаульф заключив мир з Гонорієм, оженився з його сестрою Пляцідією і за згодою Гонорія заснував в полудневій Галії вассальну (залежну) від імперії по назві, але самостійну фактично вестготську державу. Іспанія ще раніш (409 р.) була завойована германськими народами — Свевами, Вандалями і Алянами. Британія цілком відділилась від імперії. За наступика Гонорія — Валентініана III (423—455) ім'ям якого керувала державою його мати Пляцідія, удова вестготського короля Атаульфа (вмер 415 р.), боротьба з варварами продовжувалась досить успішно, бо імперія мала двох гарних полководців Аеція і Боніфация. Однак ворожнеча, яка була межі тими двома полководцями, спричинилась тому, що імперія позбавилась ще однієї провінції Африки, якою

керував Боніфаций: в боротьбі з Аецієм він запросив до себе на допомогу Вандалів, які й з'явилися (429 р.) з Іспанії під головуванням свого короля Гейзеріха, але замість допомоги заволоділи Африкою, розграбували і розруйнували її і склали там свою державу (439 р.). Боніфаций загинув в боротьбі з Аецієм (431 р.). Коло тих часів в Гунні в з'явився новий талановитий вож Аттіля, який підбив під себе багато германських народів, в 441 році напав на східню Римську імперію і розграбував її, а в 451 році розпочав похід і проти Західньої імперії. Руйнуючи все на своїм шляху, він мало не дійшов до Італії, але був розбитий на Каталіунських полях з'єднаним військом імперії і Вестготів, яким орудували Аецій і Вестготський король Теодоріх. Це не перешкодило Аттілі на другий рік знов напасти на імперію, при чому він спустошив значну частину Італії і відступив лишень, отримавши величезний викуп. В 453 році Аттіля вмер, його держава розпалась і перестала бути страшною для імперії. Але тоді з'явилась для імперії нова небезпека з боку Вандалів, які не один раз робили з Африки напади на Італію. Особливо страшний був перший їх напад, який мав місце в 455 році за імператора Максима, що загубив Валентиніана III, і зайняв його трон, але процарював всього три місяці і був вбитий, втікаючи від Вандалів. Вандали взяли Рим, чотирнацять день грабували його, нищили доми, твори мистецтва, і залишили після себе мало не пустелю; з тих часів жорстоку руйнацію називають часто вандализмом. За слідуючих імператорів Авіта (455—457), Маіоріана (457—461), Свева Ріцімера, що царював під ім'ям Лівія Севера (461—472) і Юлія Непота (472—475), якого поставив імператор Східньої імперії Лев, розпад західньої імперії продовжувався: Вестготи, що зайняли частину Іспанії, вже не визнавали влади імператора, Галлією остаточно заволоділи крім Вестготів ще Франки, Бургунди і Алемани, Британією — Англи і Закси. Залишалась сама Італія, але і в ній імператори, коли самі не були варварами, як Ріцімер, то цілком залежали від варварів. На сам кінець вож германського народу Ругієв-Одоакр скинув з трона

останнього імператора Р о м у л я - А в г у с т у л я (475—476) і оголосив себе не імператором вже, а королем Італії. Разом з тим він визнав над собою вищу владу імператора Східньої імперії З е н о н а, але це визнання було лишень на словах: в дійсності Італія зробилась, як і вся була Західня Римська імперія, землею германською.

Ще один раз при імператорі Східньої Імперії Юстініані (527—561) була спроба з'єднати під одною владою Схід і Захід бувшої римської держави, але ця спроба тривала дуже не довго і зійшла на нівець: Італія залишилась в варварів.

Римське право і його кодифікація. Римська держава загинула остаточно. Але ніщо в світі не пропадає марно. Величезна культура, яка була вироблена Римом, послужила підвалинами для засновання нових культур, які пішли, правда своїм шляхом, але які без тієї спадщини, що вони отримали від Рима, ніколи не могли-б досягти того розвою, якого вони досягли в дійсності. Першою і головнішою підвалиною було право, що його виробила римська держава. Після початку розвалу імперії право не розвивалось вже мало, але за те почалась так звана «кодифікація права», себ-то праця над тим, щоби привести в систему все, що було вироблена римським життям в сфері права, і зберегти його за для вжитку народів і держав. В Східній імперії за імператора Теодосія II (438 р.) був складений збірник імператорських конституцій (розпоряджень) під заголовком «Codex Theodosianus», в варварських державах коло початку VI сторіччя були видані збірники римських законів в королівствах Бургундському (Parianus), і Вестготському (Breviarium Alaricianum). Остаточну кодифікацію римське право отримало при імператорі Східньої (Візантійської) імперії Юстініані, який в середині VI сторіччя видав: 1) повну компіляцію з творів римських правознавців під заголовком «Digesta», чи «Pandectae», 2) підручник римського права під заголовком «Institutiones Justiniani», 3) збірник імператорських законів під заголовком «Codex Justiniani» і 4) збірник нових законів під заголовком «Novellae». Головним керівником в працях

комісії, яка складала згадані книги, був знаменитий правознавець Т р і б о н і а н, останій з великих римських юристів. Видані Юстиніаном збірники права, відомі під загальним заголовком «Corpus juris civilis», положені в основу права більшости цивілізованих народів нинішньої Європи.

Література по Римській Історії.

Для осіб, які-б хотіли більш докладно ознайомитись з римською історією і поглядами на неї різних авторів, прикладається список головніших праць по загальній римській історії на різних мовах.

1. На Німецькій мові:

1. Niebuhr. Römische Geschichte (3 B-de, Berlin, 1811—1832).

Історія Рима доведена до кінця першої Пунійської війни. Погляди автора вже перестаріли. Праця цікава тим, що в ній уперше критично розглянута стародавня римська історія, яка раніш приймалась на віру згідно оповіданням Тита Лівія і інших римських істориків.

2. Schwegler. Römische Geschichte (B-de 1—3, Tübingen, 1853—1858; B-de 4—5, von Clason, Berlin 1873).

В перших трьох томах викладена історія Рима до Ліцінієвих законів (366 р.) особисто Швєглером, в 4-му і 5-му історія Рима до початку самнітських війн — його учнем Клязоном. Такий же критичний що до джерел вислід, як в Нібура.

3. W. Drumann. Geschichte Roms in seinem Uebergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung (Neue Auflage von Groebl, 1899—1903, 6 B-de).

Надзвичайно гарно викладена в окремих життєписах історія часів Помпея, Цезара і Цицерона.

4. K. Peter. Geschichte Roms (3 B-de, 4 Afl., Halle, 1881).

Доведена до часів Марка Аврелія. Досить популярна, належить до школи Нібура.

5. Th. Mommsen. Römische Geschichte (B-de 1—3, 11 Auflage, Berlin 1912—1917; B-de 5, 7 Auflage, Berlin, 1917).

Перші 3 томи викладають історію римської республіки, 4-й не з'явився зовсім, 5-й містить історію римських провінцій від Цезара до Діоклетіана. Це найповніша й заснована, крім критики джерел, ще й на аналогіях з нинішніми часами, найдокладніша праця по історії Рима, особливо гарно вироблена в ній історія культури, а з особна розвитку державного ладу. Хибами праці Момсена треба визнати занадто великий суб'єктивизм, а також бажання довести, що весь хід історії Рима стремив виключно до імперії, як одинокого дійсного виявлення державности.

6. W. Ihne. Römische Geschichte (8 B-de, 2 Auflage, 1893 f.).

Доведена до часів імперії. Дуже докладна праця, заснована на критиці джерел, наближається поглядами до Нібура і Швєглера.

7. B. Niese. Grundriss der Römischen Geschichte nebst Quellenkunde (4 Auflage, 1910).

В коротких рисах, але цілком науково викладає всю римську історію. Дуже повний список джерел і наукових праць по римській історії. Хиба — мало звернено уваги на культурний бік.

8. K. W. Nietzsche. Geschichte der Römischen Republik (nach Vorlesungen, hrsg. v. Thouret, 2 B-de, 1884).

Погляди автора дуже цікаві, в значній мірі відрізняються від поглядів Момсена. Автор дуже вміло зв'язує політику й історію з культурою. З фактичного боку мало докладно, але разом з книгою Нізе дає цілком повне поняття про історію Рима.

9. G. F. Herzberg. *Geschichte von Hellas und Rom*, 1879.

Поміщена в збірникові Онкена. Історія Рима доведена до часів Імперії.

10. L. Ranke. *Weltgeschichte*, B. 2 und 3.

Автор — фахівець найбільш в історії Західньої Європи, для якої він зробив більш навіть ніж Нібур для римської. Але хоча історією Рима він займався в кінці свого життя, його праця не позбавлена оригінальності поглядів і критичного відношення до джерел.

Крім згаданих, цілком наукових праць, можна рекомендувати ще ось-які праці компілятивного характеру: відділи «Всесвітніх історій» Шльоссера (занадто суб'єктивна), Беккера, Аннегарна, Вебера, Егера, Шпамера, Дітмара, Фохта, Егельгафта, Вернике, Гінделі, Шмідта, Ціллера і ин. Також Вегнера «Rom» (дуже поетичний виклад для молоді, не маючий однак жадної наукової вартости) і Ю. Коха «Römische Geschichte» в збірникові Гешена, — 2 маленьких томи 1913 р. (стисле, але дуже цікаве і зрозуміле оповідання політичної римської історії).

По історії спеціально римської культури можна порекомендувати:

1. L. Friedländer. *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Zeitalter der Antonine*, 4 B-de, 8-de Auflage, 1910 (дуже докладно, але обіймає лишень імператорські часи).

2. Th. Birt. *Zur Kulturgeschichte Roms*, 3-de Auflage, Leipzig, 1917 (коротка, але дуже цікава).

Взагалі німецька література по римській історії найбільша в світі. Крім того на німецьку мову перекладено все, що є найкращого на інших мовах, а через те той, хто хоче ґрунтовно ознайомитись з історією Рима, може цілком обмежитись одною німецькою літературою. Для тих однак, хто німецької мови не знає, список доповнюється головнішими працями на де-яких інших мовах.

2. На Французькій мові:

1. V. Durui. Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'invasion des Barbares.

7 томів вид. 1876—1885 р. р.

Праця мало оригінальна, але дуже докладна і гарно оздоблена малюнками.

2. Riancey. Histoire universelle. 1867—1889.

Як вся історія, так і відділ що до Риму гарні з літературного боку, але нічого не варті з боку наукового.

3. M. Fontane. Histoire universelle, 1881.

Те саме, що і Ріансей.

Крім того можна порекомендувати окремі монографії по різних відділах римської історії Гастона, Буассьє і Поля Гіро (хрестоматія по римській культурі).

3. На Англійській мові.

I. Myres. L. history of Rome. L. 1903 р.

Праця компілятивного характеру.

4. Італійській мові.

1. Ettore Pais. Storia d'Italia dai tempi più antichi sino alle guerre puniche.

3 т., Туріно 1894—99. Надзвичайно гарно розроблена стародавня римська історія згідно джерел.

2. Guglielmo Ferrero. Grandezza e decadenza di Roma. 2 т.

Праця дуже цікава, але більш соціологічна, ніж історична.

3. Gaetano de Sanctis. Storia dei Romani. Туріно, 1907, сл.

Ще не скінчена. Крім політичного містить ще й докладний культурний огляд римської історії.

5. На Російській мові.

Більш менш визначних праць по загальній історії Рима російська література не має. Є тільки університетські лекції і підручники. З лекцій треба назвати:

1. Проф. Герье. Лекції по Римській історії, читання в 1903—4 уч. году (літогр.) Москва 1904.

Повна відсутність фактичного матеріалу, але надзвичайно гарний огляд римської історіографії, а також об'єктивний історично-філософичний розслід причин зросту і заходу римської держави.

2. Проф. Петровъ. Лекції по всемірній історії. Томъ I. Історія древняго міра. Изд. 2-е въ новой обработкѣ и съ дополненіями А. Н. Деревицкаго. С. П. Б. 1907 г.

В коротких рисах, але дуже яскраво викладає проф. Петров головніші факти з римської історії і надає їм цілком наукове освітлення. В де-яких місцях помічається зайвий суб'єктивизм, на жаль ще побільшений паном Деревицьким. Прикладено список джерел і літератури.

З підручників більш відомі — проф. Кареева, проф. Віппера, проф. Трачевського, Віноградова, Іванова, Гуревича і инш.

Найкращий з них Гуревича, особливо видання 1876 року, бо пізнійші зіпсути згідно вимогам російської гімназійної програми.

Не маючи праць оригінальних, крім де яких монографій, по римській історії, російська література має багацько перекладних праць, найбільш з німецької мови. З праць, які поміщені в нашому спискові, перекладені на російську мову праці Момзена (повне видання і два скорочені), Нізе (до неї прилучено список монографій і інших книг по рим. історії на російській мові), Нітша, Герцберга, Шльоссера, Вебера, Естера, Вегнера, Фрідлендера, Буассье, Гіро.

На інших чужоземних мовах нічого більш менш видатного немає.

6. На Українській мові.

На Українській мові мається з оригінальних праць по римській історії поки що лишень праця проф. М. С. Грушевського, як відділ його книги: Всесвітня історія в короткім огляді., частина 1, 1917 р.

Дуже короткий, але разом з цим гарний огляд римської історії в загальних рисах, на жаль позбавлений цілком фактичного матеріалу.

Примітка. Згідно отриманих автором цієї книги звісток, проф. Грушевський наприкінці 1918 року видав нову, більш докладну працю свою під заголовком «Старинна історія — Греко-Римський світ». На жаль, до моменту закінчення друкування цієї книги автор через перерву зносин з Україною не мав змоги ознайомитись з згаданою працею шановного професора, а тому є позбавлений можливости висловити свій погляд на неї.

З М І С Т.

	Сторінка
Вступ	3
I. ГЕОГРАФІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІТАЛІЇ	5
II. ЧАСИ ЦАРІВ (до 509 р. перед Р. Х.)	6
1. Легенди про царів.....	»
2. Історія	10
3. Господарство	11
4. Промисловість і торгівля	»
5. Устрій родинний	12
6. Устрій державний	»
7. Право приватне і кримінальне	13
8. Релігія	14
9. Народня поезія	15
10. Військова справа	16
III. ЧАСИ БОРОТЬБИ СТАНІВ І УПОКОРЕННЯ ІТАЛІЇ (від 509 до 264 перед Р. Х.)	17
11. Зміна влади	»
12. Війни з Лятинами, Еквами, Вольськими і Етруськими	»
13. Напад Галлів	18
14. Лятинська війна і розширення влади Рима на середню Італію	19
15. Війни Самнітські	20
16. Упокорення південної Італії і війна з Пірром	22
17. Боротьба патриціїв з плебеями і її причини	24
18. Встановлення трибуната	25
19. Боротьба проти трибунату	»
20. Закони XII таблиць	26
21. Поширення політичних прав	27
22. Закони Ліцінія і Секстія	29
23. Остаточне урівнення станів і новий поділ людности на класи	»
24. Економічне життя	30
25. Культура	31
26. Література	»
27. Державний лад	32
28. Військо	33

IV. ЧАСИ ПОШИРЕННЯ ПАНУВАННЯ РИМА НА ПОБЕРЕЖЖЮ СЕРЕДЗЕМНОГО МОРЯ (від 264 до 133 перед Р. Х.)	33
29. Картагена	*
30. Картагена і Рим	*
31. Перша Пунійська війна	35
32. Дальші наслідки першої Пунійської війни	36
33. Галльська війна	*
34. Іллірійські війни	37
35. Барюди в Іспанії	*
36. Ганнібаль	*
37. Перша частина другої Пунійської війни: перемоги Ганнібала	38
38. Війна в Сицилії	40
39. Війна в Іспанії	*
40. Війна в Македонії	*
41. Кінець другої Пунійської війни	*
42. Друга Македонська війна	42
43. Сирійська війна	*
44. Третя Македонська війна	43
45. Третя Пунійська війна і знищення Картагени	44
46. Провінція Македонія	45
47. Ахейська війна	46
48. Іспанія і Нуманційська війна	*
49. Провінція Азія	47
50. Внутрішня політика	*
51. Устрій провінцій	48
52. Економічне життя	*
53. Утворення станів сенаторів і верхівців	49
54. Сільське господарство	50
55. Невільництво	*
56. Релігія і звичаї	51
57. Катон	*
58. Література і мистецтво	52
V. ЧАСИ РЕВОЛЮЦІЇ, СВІТОВОГО ПОШИРЕННЯ ВЛАДИ РИМА І ЗАХВАТУ РЕСПУБЛІКИ (від 133 до 29 перед Р. Х.)	52
59. Необхідність реформ	*
60. Тіберій Гракх	54
61. Гай Гракх	56
62. Наслідки революції	57
63. Гай Марій і війна з Югуртою	58
64. Реформа війська	59

	Сторінка
65. Кімбри і Тевтони	60
66. Марій і демагоги	»
67. Лівій Друз і Союзницька війна	61
68. Перша мітрідатська війна і боротьба Марія з Суллією	63
69. Марій і Цінна	65
70. Диктатура Суллі, його реформи і смерть	66
71. Заколоти після смерті Суллі до скасування заведеної їм олігархії	68
72. Боротьба Люкулія з Мітрідатом і Тиграном.....	69
73. Війна з піратами	70
74. Помпей в Азії	71
75. Партії в Римі	72
76. Цезар, Катон і Цицерон	73
77. Змова Катіліни	»
78. Перший тріумфірат	75
79. Цезар в Галлії	76
80. Панування тріумфірів до переходу Цезара за Рубікон	78
81. Боротьба Цезара з Помпеем і Помпейцями	80
82. Диктатура і смерть Цезара	82
83. Боротьба за спадщину Цезара	83
84. Другий тріумфірат	85
85. Остання боротьба Октавіана з Антонієм	86
86. Внутрішнє життя Рима. Література	87

VI. БЛИСКУЧІ ЧАСИ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (від 29 перед Р. Х. до 192 після Р. Х.)

89

87. Перехід республіки в імперію	»
88. Октавіан-Август (29 перед Р. Х., — 14 після Р. Х.)	91
89. Тіберій (14—37)	93
90. Калігуля (37—41)	94
91. Клавдій (41—54)	95
92. Нерон (54—68)	»
93. Гальба, Оттон, Вітелій (68—69)	96
94. Веспасіан (69—79)	97
95. Іудейське повстання	»
96. Тит (79—81)	99
97. Доміціан (81—96)	»
98. Нерва (96—98)	100
99. Траян (98—117)	»
100. Адріан (117—138)	»
101. Антонін Пій (138—161)	101
102. Марк Аврелій (161—180)	»
103. Коммод (180—192)	»

	Сто- рінка
104. Загальний огляд періоду	»
105. Місто Рим	102
106. Влада імператора	103
107. Римське горожанство	104
108. Провінції	»
109. Романізація і геллінізація	105
110. Римське право	»
111. Література і наука	106
112. Мистецтво	109
113. Військо	110
114. Християнство	111
115. Варварство	113

VII. ЧАСИ ЗАНЕПАДУ І ПОГИБЕЛІ РИМСЬКОЇ ДЕР-
ЖАВИ (192—476 після Р. Х.)

116. Дінастія Северів і військовий деспотизм (193—235)	»
117. Анархія і занепад Римської держави (235—285)	116
118. Внутрішні зміни в Римській державі. Кольонат	118
119. Діоклетіан (284—305)	120
120. Заколоти від зречення до смерти Діоклетіана (305—313)	122
121. Константин (306—337)	123
122. Юліан (361—363)	124
123. Події від смерти Юліана до смерти Теодосія (363—395)	126
124. Розділ імперії	»
125. Західна Римська імперія (395—476)	127
126. Римське право і його кодифікація	129

ЛІТЕРАТУРА ПО РИМСЬКІЙ ІСТОРІЇ	131
--------------------------------------	-----

Завважені помилки.

Сторінка:	Рядок:		Надруковано:	Треба читати:
	Згорі	Здолу		
2	3	—	закінченні	закінченні
9	—	9	а	але
11	7	--	спріяли	сприяли
12	9	—	частини	частини
13	--	1	праці:	праці.
14	1	—	Релігія	Релігія
14	11	—	сабинський	сабінський
14	18	—	громадскій	громадський
16	15	---	скадалось	складалось
17	—	7	Сабинських	Сабінських
18	18	—	напалали	нападали
18	—	2	плімя	племя
19	1	—	плімя	племя
19	9	--	старшенню	страшенню
19	14	—	Капітолійському	Капітолійському
20	17	—	частинию	частиною
21	—	14	і передав	передав
23	4	--	заваятий	завзятий
23	—	7	смолоскипів	смолоскнів
24	11	—	інтіресами	інтересами
24	--	7	помічю	поміччу
24	--	6	яким	якими
24	--	2	патріціів	патріціів і
26	12	—	орудної	оружної
28	15	—	нонсулів	консулів
28	—	12	посода	посода
29	13	--	політіичні	політичні
29	17	—	користуватись	користуватись
29	—	15	розгядом	розглядом
30	14	—	богаті	багаті
30	17	—	прівілеїв	привилеїв
31	—	4	літаратура	література

Сторінка:	Рядок:		Надруковано:	Треба читати:
	Згорн	Здолу		
32	---	2	скриплювало	скріплювало
33	4	---	горожан	громадян
33	5	---	громадян	горожан
33	---	5	величезні	величезні:
33	---	4	торгівлю	торгівлю
33	---	1	державою	державою
34	---	5	миж	між
34	---	4	новною	повною
35	---	15	Аг-	Аг-
35	---	4	Римської	Римської
35	---	1	пероробив	переробив
36	6	---	берега	берега
37	---	14	картагенських	картагенських
38	14	---	панів	панів
38	---	19	Транзальпійську	Транзальпійську
39	---	15	консулі	консулі
42	17	---	обороу	оборону
43	19	---	талаянтів	талантів
43	---	16	Вітійні	Вітійні
45	---	7	Афріка»	«Афріка»
46	---	4	Гракх	Гракх
48	10	---	пропреторам	пропреторами
50	1	---	Сільске	Сільське
50	13	---	головиним	головиним
50	---	6	відомо	відоме
51	5	---	систем	систем
52	---	14	Пляв	Плявт
54	---	10	розгляду	розгляду
54	---	5	повинен	повинен
55	---	16	продовжувала	продовжувала
58	---	19	Гай	Гай
62	14	---	одни	один
63	12	---	зміцніла,	зміцніла.
64	12	---	цих	цих
64	18	---	головування	головування
65	4	---	легата	легата
65	7	---	легат	легат
65	15	---	добробуту	добробуту
67	---	16	въ	в
68	1	---	народних	народних
68	16	---	примушений	примушений
69	15	---	олігархію,	олігархію, —
69	---	16	Суллею,	Суллею
70	1	---	берега	береги

Сторінка:	Рядом:		Надруковано:	Треба читати:
	Згорі	Здолу		
70	1	—	Греції	Греції
71	—	4	Римську	Римську
74	—	5	Попмея	Попмея
75	15	—	оптиматів	оптиматів
79	8	—	легатів	легатів
79	—	4	провінції	провінції,
80	12	—	Брундізія	Брундізія,
81	11	—	Египту	Египту
81	—	17	Зелі:	Зелі.
82	7	—	Галлії	Галлії
82	8	—	сили	сини
82	11	—	легіонів	легіонів
82	14	—	тяжкого	тяжкого
83	19	—	оптиматів	оптиматів
83	—	7	патрією	патрією
85	—	3	фьлоту	фьлоту
86	12	—	Афріці	Афріці.
90	12	—	республіку	республіку
92	4	—	магістратів	магістратів
92	6	—	магістрати	магістрати
92	18	—	себ-то	себ-то
92	—	9	легатів	легатів
93	6	—	зване	звана
93	18	—	легата	легата
93	18	—	легіонами	легіонами
93	19	—	місі	місі і
93	—	17	окріпленням	укріпленням
93	—	12	магістратів	магістратів
93	—	6	потім	потім
94	15	—	легіонів	легіонів
94	—	18	панування	панування
95	1	—	пійти	пійти
95	12	—	розвинулось і	розвинулось:
96	—	6	67.	68.
97	—	10	Мізії	Мезії
97	—	1	залежністю	залежністю
100	8	—	відомо	відоме
100	16	—	існування	існування
101	8	—	181	180
101	—	15	Квадів	Квадів
102	14	—	варарів	варварів
102	18	—	народів —	народів, —
103	7	—	Населення	Населення
105	—	14	грецькою	грецькою

Сто- рінка:	Рядок:		Надруковано:	Треба читати:
	Згорі	Здолу		
108	—	18	часу,	часу;
111	17	—	легіони,	легіони
114	—	7	а лей	але й
115	—	19	Каралаллі	Каракаллі
118	—	7 6}	де по	{ де які з них навіть і не бували ніколи в Римі, а все, що було по
119	9	—	вважали	вважали
119	—	10	вважати	вважати
120	6	—	невільників	невільників
120	—	6	все	вже
121	12	—	{ внутрішнього змісту Дюкле- тіан	{ внутрішнього змісту Діоклетіан
121	19	—	скарбниць	скарбниць
122	12	--	Єгипті	Єгипти
122	—	7	Максимиана	Максіміна
122	—	7	Галерій	Галерій
123	1	—	301	306
123	3—4	—	перевагою	перемогою
123	17—18	—	підлеглистю	підлеглистю.
124	4	—	довершив і	довершив їх і
128	—	10	{ царював під імям Лівія Севера	{ фактично керував імям імператорів Лівія Севера і Ан- темія
129	10	—	в	в руках
129	16	—	правда	правда,
129	—	6	компіляцію	компіляцію
130	2	—	останній	останній
132	—	3	політику й	політичну
132	—	3	культурою	культурною
132	—	2	докладно	докладна
134	3	—	plus	plus
134	13	—	Гастона,	Гастона
134	16	—	L. history	A history
135	9	—	западу	западу
135	13	—	доповненнями	доповненнями
136	—	4 і 8	цієї	цієї
140	--	10	держав	державі

